

19. YÜZYILDA KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA YAPILAN GÖÇLER

Ferhat Berber*

Özet

19. yüzyıl, Osmanlı coğrafyasında yaşanan siyasi hareketliliğin paralelinde sosyal değişimlerin de hız kazandığı bir dönemdir. Bu asırda, çevre ülkelerin Müslüman halklarınca Osmanlı topraklarına gerçekleştirilen göçler, toplumsal değişimi tetikleyen başlıca etkenlerdendir. Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş sürecinde bilhassa Anadolu'ya gelen göçmenlerin modern Türkiye'nin oluşumundaki katkısı yadsınmaz.

19. yüzyılın ortasından itibaren Kafkasya'dan gelen büyük kitleler de Osmanlı ülkesini yeni yurtları olarak kabul etmişlerdir. Söz konusu göçler, son yıllarda araştırmacılar tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmaktadır.

Bu çalışmada, 19. yüzyılda Kafkasya'dan yapılan göçler ve gelen muhacirlerin iskânları genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmanın ana kaynakları genel itibarıyla özgün olup araştırma, eserler ve sözlü kaynaklarla desteklenmektedir. Yer yer söz konusu göç hareketlerinin incelenmesine ve kaynaklarına yönelik metodoloji üzerine de yeni yaklaşımlara yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Çerkez, Çeçen, Göç, İskân, Nüfus, Osmanlı, Anadolu.

Abstract

19th century is a period in which besides political dynamism, social changes have also accelerated. In this century, the migrations from the surrounding countries towards the Ottoman territories were the main triggering factors, effecting the social changes. The contribution of the emigrants in formation of Turkey, who came to Anatolia during the transition period from the Ottoman Empire to the Republic, can not be denied.

From the mid of the 19th century, the emigrants who came from Caucasia have accepted the Ottoman State their new homeland. During the recent years, that migrations have been scrutinized by the researchers in several respects.

In this work, the migrations from Caucasia in 19th century and the settlements of the emigrants were generally evaluated. Main sources of this work are generally original, and researches and verbal sources are also included. Here and there, in examining the migrations and its sources, new approaches concerning the methodology were also mentioned.

Key Words: Caucasus, Circassian, Chechen, Migration, Settlement, Population, Ottoman, Anatolia.

---

*Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Avrupa'sı için önceki asırların ileri hareketine mukabil geri çekilme ve belki bir nevi reconquista¹ başlamıştır. Ancak bu geri çekilme yalnız siyasi sınırlarla mahdut kalmamış; imparatorluğun güçlü dönemlerinde dini ve/veya kültürel yönden etki alanı sayılabilecek coğrafyalar da bu çekilişten payına düşeni almıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde cereyan eden siyasi gelişmelere paralel olarak büyük demografik hareketler yaşanmış ve bu hareketler ekseriyetle, kaybedilen topraklardan veya çevre ülkelerden, geride kalan sınırlar dahiline göçler şeklinde gerçekleşmiştir.

Göç, sosyal bilimlerde ele alınan en önemli olgulardan biridir. Eski çağlardan bu yana göç hareketlerinin, tarihin şekillenmesinde etnik, kültürel, ekonomik ve siyasi etkileri olmuştur. Öyle ki, toplumların tarihlerine olduğu kadar inançlarına yansıyan izler de bırakmıştır.² Bu sebeple modern dönemlerde, göçü konu edinen sosyolojik çalışmalar hızla artmış, pek çok tanımlama yapılarak göçler çeşitlerine göre kategorize edilmiştir.³ Kitle göçleri, eski dönemlerden itibaren Türk tarihinde yadsınamaz bir öneme sahiptir.⁴ Yakın dönemde ise aynı kavram Modern Türkiye'nin oluşum sürecine çok farklı boyutlarda tesir etmiştir. Zira son birkaç asırda yaşanan siyasi ve sosyal değişimlerde, demografik hareketler büyük rol oynamış ve bu dinamik seyrin en etkili unsuru yine göçler olmuştur.⁵ 1856'dan 1914'e kadar geçen süre içinde kaba tahminlerle ülkeye gelen muhacirlerin sayısı 6.425.000'i bulmuş⁶; 1923-1960 yılları arasında resmi kayıtlara yansıdığı şekliyle de 1.187.292 kişi Türkiye'ye göç etmiştir⁷. 1914-1923 yılları arasında gelenler de dikkate alındığında, yaklaşık yüzyıllık bir süre içinde, büyük kısmı Balkanlar, Kafkasya ve Kırım'dan olmak üzere, 7,5 milyon kişi-

¹ Reconquista, 'yeniden fetih' anlamına gelmektedir. Özel olarak ise İber Yarımadası'nda (İspanya- Portekiz) Emeviler döneminde başlayan İslam hakimiyetine son verilerek yeniden Hıristiyan egemenliğinin sağlanması, şeklinde kavramlaşmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, s. 153 vd.; Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarından çekilme sürecinin aynı kavramla olan ilişkisine dair bir değerlendirme için bkz. Aşkın Koyuncu, *Balkanlarda Dönüşüm Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 3-5

³ Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Ankara 2004, s. 11-21

⁴ Konu hakkında genel kronolojik bilgi için bkz. Şevket Koçsoy, Türk Tarihi Kronolojisi, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 39-232

⁵ Kemal Karpat, bu çalışmada da bazılarında istifade edilen pek çok eserinde göçün Türkiye'nin oluşum ve şekillenmesindeki etkisi üzerine derin analizler yapmaktadır. Aynı yazarın müstakil olarak göç kavramının etkilerini değerlendirdiği son eseri için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010

⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.121-142

⁷Filiz Doğanay, *Türkiye'ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi*, Ankara 1996, (ulaşım: <http://ekutup.dpt.gov.tr/yerlesim/doganayf/gocmen.html>, erişim: 06.03.2010)

den çok daha fazla göçmenin ülkeye geldiğini söylemek mübalağa olmayacaktır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya yapılan göçlerin mühim bir kısmı Rusya'nın tesiri ile Kafkasya'dan gerçekleşmiştir. Bu göçlerle gelen topluluklar, Anadolu coğrafyasının etnik, kültürel ve siyasi hayatındaki gelişmelerde rol oynayan önemli etkenler arasında yer almıştır.

KAFKASYA GÖÇLERİ

19. yüzyılda Rusya Müslümanlarının Anadolu'ya göçlerine dair değerlendirmelerde genellikle Kafkasya'nın Kırım ile birlikte anıldığı görülür. Bunun başlıca sebebi her iki coğrafyadan yapılan göçlerin nedenleri ve yapılarındaki benzerliklerdir. Zira Rusya, muhacereti tetikleyen Kafkasya politikalarını, benzer bir şekilde Kırım üzerinde uygulamıştır. Akabinde yüzyılın ortalarından itibaren Rusya cihetinden Osmanlı topraklarına gelen kitleler bu iki bölgeden olup göç hareketleri de umumiyetle Kırım-Kafkas göçleri olarak nitelendirilmiştir.⁸ Haddizatında Rusya'nın izlediği siyaset sonucunda bölge Müslümanlarının ilk büyük göç hareketlerinin başlangıç noktası Kırım olmuştur. 1774 öncesinde Osmanlı'ya tâbi olan Kırım Hanlığı'nda yaşayan Müslüman ahalinin kaderi, 1783'te Rusların bölgeyi ilhak etmesi ile birlikte değişmiştir. Bu tarihten itibaren topluluklar halinde gelmeye başlayan muhacirler İstanbul ve Dobruca tarafında iskân edilmişlerdir.⁹ Her ne kadar Kırım, Kafkasya'dan farklı olarak eski bir Osmanlı toprağı idiyse de Kafkaslar gerek Osmanlı, gerekse Rusya açısından büyük bir önemi haizdir¹⁰ ve bölgenin kontrolü için iki rakip arasındaki çekişme 19. yüzyıl öncesinde başlamıştır.¹¹

⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Ankara 1997; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, 1996.

⁹ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacir İskân Politikası", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, ss. 587-602, s. 587

¹⁰ Ayrıntılar için bkz., Saydam, a.g.e., s. 63-81; Bedri Habıçoğlu, *Kafkasyadan Anadoluya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 63-68. İngiltere'nin de bölgedeki Rus hamleleri karşısında bir takım tedbirler almaya çalıştığı görülür. Örneğin Çerkesler arasında "Davud Paşa" sonradan ise "Kafkasya'nın Lawrence"ı olarak ünlenen David Urquhart, 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkas halklarının Rusya'ya karşı birleşmesi yönünde faaliyetlerde bulunmuştur. Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s. 48-52. İngiltere Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak Osmanlı'yı da devreye sokmaya çalışmıştır. Paris Konferansı'nda Türk temsilcilerine yapılan, Kafkasya'da Osmanlı lehine sınır değişikliği teklifi kabul görmemiştir. Ercüment Kuran, "Rusya'nın Kafkasya'yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti (1856-1878)", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995*'ten ayrı basım, İstanbul 1996, ss. 147-152. Ancak yine de İngilizler Kafkasya'daki etkilerini devam ettirmek gayesiyle Kafkas coğrafyasında cereyan eden demografik hareketleri de yakından takip etmişlerdir. Ayrıntılar için bkz. Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM*, S. 9 Yıl 1999, ss. 331-366; Aynı yazar, "Immigration and Settlement of Abhasians in the Ottoman Empire on British Documents 1864-67", *OTAM*, S. 13 Yıl 2003, ss.

Yapılacak inceleme açısından, bu dönemde Kafkasya kökenli muhacirlerin Anadolu'ya gelişlerini iki ana başlık altında toplamak faydalı olacaktır. Bunlardan birincisi yüzyılın ortalarında Kırım Savaşı ile başlayan göç hareketleri; diğeri ise Doksanüç Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası gerçekleşen göçlerdir. Çünkü ileride görüleceği üzere her iki devrede de Kafkasyalıların Anadolu'ya geldikleri bölgeler farklılık göstermektedir.

1850-1876 DÖNEMİ KAFKASYA GÖÇLERİ

Kırım ve Kafkasya'dan gerçekleşen göçlerde, bölgenin Ruslar tarafından kendi beklentileri yönündeki re-organizasyon çabası birincil sebeptir. Bu yüzden sözü edilen coğrafyada, gerek askeri çatışmalar, gerekse yıldırma politikaları sonucunda çeşitli demografik kitle hareketleri meydana gelmiştir. Hatta Rusya, ileriye dönük nüfus politikaları için daha 1820'lerin sonunda Osmanlı topraklarından bazı gayrimüslim toplulukları Rusya ve bugünkü Ermenistan taraflarına göç ettirmiştir.¹²

Bu dönemden sonra bölgedeki egemenliğini kalıcı hale getirmek için çeşitli yöntemlere başvuran Rusya, özellikle 1856 yılında Kırım Savaşı'nı müteakiben bölgeye dönük siyasetini daha da sertleştirmiştir. Ruslar için, Karadeniz'in kuzeyinde kalıcı bir hâkimiyet tesis etmenin yolu, Kırım ve Kafkasya'da Çarlık yönetimine hiçbir konuda zorluk çıkarmayan ve Osmanlı ile dini bağları en aza indirgenmiş, Hıristiyan ağırlıklı bir nüfus yapısı oluşturmaktan geçmektedir. Bu amaçla baskıcı bir tutum sergilenmeye başlanmış, özellikle Müslümanların mülkiyet haklarına kısıtlamalar getirilmiş, bölgedeki idari ve demografik yapı yeniden tesis edilmeye başlanmıştır. Ortaya çıkan tabloda Müslümanlar için en önemli çıkış yolu ise halifenin koruması altına girmek olmuştur. 1783'ten bu yana devam eden Kırım'dan göçler 19. yüzyılın ortasından itibaren hız kazanmıştır. Bilhassa 1860-1862 yılları arasında pek çok Kırımlı, Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bunların büyük bir bölümü -başta Romanya olmak üzere- Balkan coğrafyasında iskân edilirken, bir kısmı da Anadolu'ya yerleştirilmiştir.¹³

1-14.; Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü(Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 64, S.1, 2009, ss. 57-88.

¹¹ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, İzmir 2006, ss. 447-462

¹² Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1993

¹³ Kırımdan yapılan göçler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Kırımlı, "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2006, ss. 147-152; Alan Fisher, *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Isis, İstanbul 1999, s.171-191; Karpat, *Etnik Yapılanma*; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*; Nedim İpek, *İmparatorluk'tan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006; Saydam, a.g.e.

Kafkasya muhacirlerinin göç sebepleri, Kırım'dan yapılan göçlerin sebepleri ile büyük bir paralellik göstermiştir. Ancak Kafkas halklarının göç sürecinde Kırım'dakinden farklı olarak "direniş" kavramı ortaya çıkmıştır. 1859 yılına kadar Şeyh Şamil önderliğinde Rus harekâtına karşı büyük bir mücadele veren "Müridizm" hareketi, bu tarihte Şamil'in Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından dağılmaya başlamıştır. Rus politikaları karşısında Hıristiyanlaşmak, Rus ordusunun hizmetine girmek ve başka yerlere nakledilmekle karşı karşıya kalan Kafkasya Müslümanları, Osmanlı Devleti'ne göç etme yolunu seçmişlerdir. 1862'de hızlanan göç hareketi, 1864 yılında en yoğun dönemini yaşamıştır. Bu tarihlerden itibaren Kafkasya'nın çeşitli halkları, Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarında iskân edilmiştir.¹⁴

Osmanlı ülkesine bu dönemde yapılan göç hareketleri, henüz Kırım Savaşı sürerken başlamış olup Kırım üzerinden gelenlerin bir kısmı da Kafkas kavimlerine mensup topluluklardır. Örneğin daha 1859 yılında 16 bin Nogay, Kafkasya'dan Kırım'a gelerek buradan Osmanlı topraklarına geçmek istemişlerdir. Muhacirlerin çoğu deniz yoluyla İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, Batum, Rize gibi bölgelere çıkmış; kara yolu ile de Kars ve Batum üzerinden gelmiştir.¹⁵

Muhacirlerin İskânı

1850'lere kadar Osmanlı Devleti'ne muhacir olarak gelenler henüz büyük kitlelere ulaşmadığından iskân konusunda ayrıca bir kurum teşkiline lüzum görülmemiştir. Peyderpey gelen muhacirlerin işleri ile genellikle Şehremaneti ilgilenmiştir.¹⁶ Ancak bu tarihten itibaren sayıları gittikçe artan muhacirlerin kabul, kayıt, iâşe ve iskân gibi sorunları ile uğraşmak üzere çeşitli müesseseler ihdas edilmiştir. İlki 5 Ocak 1860'da kurulan "Muhacirin Komisyonu"dur. Sonraki süreçte "İdare-i Muhacirin Komisyonu", "Muhacirin Komisyonu Âlisi", gibi başka komisyonlar da kurulmuştur.¹⁷ Muhacir Komisyonu'nun taşra teşkilatı oluşturulurken işlerin daha organize biçimde

¹⁴ 1860-1876 tarihleri arasında Osmanlı ülkesine yapılan Kafkasya göçleri hakkında zengin bir literatür bulunmakla birlikte burada birkaç önemli eser verilecektir: İzzet Aydemir, *Göç Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, İstanbul 1989; Kemal H. Karpat, "Avrupa Egemenliği'nde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafder Yayınları, Ankara 2001, ss. 78-111; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, İpek, *Göçler*, Fisher, a.g.e.; Saydam, a.g.e.; Habiçoğlu, a.g.e.

¹⁵ Saydam, a.g.e., s.85-87

¹⁶ Ahmet Cevat Eren, *Türkiyede Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966, s. 40

¹⁷ Ayrıntılar için bkz. David Cameron Cuthell Jr., *The Muhacirin Komisyonu: An Agent In The Transformation Of The Ottoman Anatolia (1860-1866)*, Columbia University 2005; Eren, a.g.e.; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara 1994; Erkan, a.g.e.; Saydam, a.g.e.

yürütülmesi ve iskânların sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi amacıyla yerel idarelerle birlikte hareket edildiği görülmektedir.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde, kabul edilen muhacirlerle ilgili, iç ve dış siyasete göre bir takım beklentiler hasıl olmuştur. Zaten muhacir kabulü de bir yönüyle devletin malî ve askerî insan kaynaklarını arttırması anlamına gelmektedir. Bu sebeple idarecilerin dışarıdan göçü teşvik eden yaklaşımları görülmektedir.¹⁹ Bundan böyle, muhacir iskânında uygulanacak olan "yeni usul"ün de bazı muhacirleri cezp ettiği anlaşılmaktadır.²⁰ Ancak göçmenlerin ülkeye girişlerinin ardından pek çok sorunla karşılaşmıştır.

Muhacirler için öncelikli mesele bir an evvel iskân edilmeleridir. Evvela "...kış gelmeksizin şimdilik bazı kasaba ve karyelere(köylere) tevzii(dağıtım) ve taksimi(paylaştırma)..."²¹ ile muhacirlerin kalıcı iskânlarına kadar çeşitli zorluklardan korunması düşünülmüştür. Bunun ardından devletin mahalli idarecilerden beklentisi, iskân işlerinin olabildiğince problemsiz halledilmesidir. Belgelerde sık sık geçen "hüsn-i iskân"²²(güzel iskân/sorunsuz iskân) ifadesi aslında buna işaret etmektedir.

Muhacirlerin kabulünde insanî ve dinî hassasiyetler kadar devletin en büyük kaynağı olan nüfusun arttırılması isteği de mühim bir yer teşkil eder. Çünkü nüfus artışı devlete bir takım külfetler getirmekle birlikte, boş tarımsal arazinin değerlendirilmesi, üretimin arttırılması, ekonominin canlanması, vergi nüfusu ve gelirinde artış sağlanması, asker ihtiyacının karşılanması vs. sonuçları düşünüldüğünde büyük bir kazanç sayılabilir. Muhacirlerin iskân sürecinde mahalli idarecilerden özellikle "istikmâl-i esbâb-ı zirâat ve hırâset"(şartların tarım yapmalarına elverişli hale getirilme)leri istenmektedir.²³ Taşradaki idarecilere merkezin bu konudaki hassasiyeti iletilmiş olmalıdır ki, mesela Saruhan kaymakamı Mehmed

¹⁸ Günden güne, gelen muhacir sayısının artması ve işlerin karışması üzerine iskân bölgelerine memurlar gönderildi. Mesela İzmir bölgesi için önce Mirliva Abdi Paşa görevlendirildi. 1864'te ise bölgedeki muhacir işleri İzmir valisi Kabûlî Paşa'ya bağlandı. Ayrıca iskân bölgelelerine birer de tercüman görevlendirilmişti. Saydam, a.g.e. s. 109-112

¹⁹ Selim Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan'dan ayrı basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991, ss. 435-442; Müstecib Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 28. Mart 1857'de, henüz büyük kitlelerin göçü başlamadan, çıkarılan iskâna yönelik bir kararname ile gelecek olan göçmenlere iyi topraklar vaat edilmiş, askerlik ve vergi muafiyeti verileceği bildirilmiştir. Bu çağrı, Avrupa'da hatta Amerika'da dahi yankı bulmuş; ancak din ayrımı gözetmeden yapılan bu davet üzerine başvuran yabancıların çoğu kabul edilmemiştir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 104-108

²⁰ BOA. A. MKT. NZD. 327/23 1277 Ra. 28/ 14 Ekim 1860

²¹ BOA. A. MKT. UM. 420/23 1277 M. 5/ 13 Ağustos 1860

²² BOA. A. MKT. UM. 422/46 1277 S. 5/ 23 Ağustos 1860; A. MKT. UM. 420/23; A. MKT. MHM. 205/71 1277 C. 28/ 11 Ocak 1861; A. MKT. MHM. 211/6 1277 Ş. 18/ 1 Mart 1861; A. MKT. NZD. 327/23

²³ BOA. A. MKT. UM. 456/7 1277 Ş. 5/ 16 Şubat 1861; A. MKT. NZD. 345/50 1277 Ş. 25/ 8 Mart 1861; A. MKT. UM. 463/43 1277 N. 15/ 27 Mart 1861; A. MKT. MHM. 211/6

Sadık Bey başkente ilettiği bir yazısında, iskân için düşünölen bölgeleri bizzat gezdiğini, vergi gelirlerinin artması için yapılması gereken işlerle yakından ilgilendiğini şöyle ifade etmektedir:

“...mesâlih-i ibad ve bilâdı bi'l-müşâhede bizzat tesviye eylemek emvâl-i virgü tahsilâtına bir kat daha ikdâm olunmak üzere îcâb edenlerle bi'n-nefs kazalara azîmet eylemiş olduğumdan...”²⁴

Muhacirlerin bir an evvel üretici duruma geçirilmeleri için farklı durumları olan araziler kullanılabilir. Muhacir iskânı için ayrılan topraklar; “arazi-i hâlî” (boş arazi), “metruk” (terk edilmiş) arazi, “mirî” (hazine) arazi veya “evkaf-ı hümayun” (saraya ait vakıflar) a bağlı çiftlikler şeklinde örneklenebilir.²⁵

Ancak iskân işlemleri yalnızca arazi tahsisi ile bitmemektedir. Gelenlerin kalıcı bir yerleşim oluşturmaları için barınma meselesinin de halledilmesi lazımdır. Öncelikle, muhacirler misafir olarak kasaba ve köylere dağıtılmaktadır.²⁶ Ardından kalıcı iskânın gerçekleşeceği mahallerde, muhacirlerin ikamet edecekleri hanelerin yapımı ya da bunlar için uygun haneler bulunması gerekmektedir. Yazışmalarda muhacirlerin ev sahibi olmaları “iva” kelimesi ile ifade edilir.²⁷ Bazı muhacirler içinse toplu halde ev inşasına başlandığına dair örnekler görölmektedir.²⁸ Muhacirler evleri üzerinde genişletme ve tamir etme gibi haklara sahip olup köle ve cariyesi olanlar evlerine bitişik odalar inşa edebilmektedir. Evlerin alanlarıyla beraber avlu ve bahçe gibi kısımları da kendilerine mülkiyet olarak verilmektedir.²⁹

Devlet, muhacirleri iskân edildikleri topraklara bağlamak ve dolaşımı en aza indirebilmek amacıyla bir takım bağlayıcı unsurlar kullanmaktadır. İskân edilen muhacirlere ev ve arazi dışında zirai malzeme ve hayvan da verilir. Muhacirlerin bunca çabanın ardından bölgeden ayrılmaları, yapılanların boşa çıkmasına ve yeni külfetlere sebep olacağından, onlardan kendilerini verilen toprağa bağlayan senetler alınmaktadır.³⁰ Bunun dışında pasaportları taşra yöneticilerince ellerinden alınarak komisyona gönderilir.³¹

²⁴ BOA. A. MKT. UM. 455/61 1277 Ş. 7/ 18 Şubat 1861

²⁵ BOA. A. MKT. UM. 470/16 1277 L. 24/ 5 Mayıs 1861; A. MKT. NZD. 350/58 1277 L. 21/ 2 Mayıs 1861; A. MKT. UM. 463/43

²⁶ A. MKT. UM. 420/23

²⁷ BOA. A. MKT. MHM. 192/82 1277 S. 5/ 23 Ağustos 1860; A. MKT. MHM. 209/65 1277 Ş. 8/ 19 Şubat 1861; A. MKT. NZD. 327/23; A. MKT. UM. 456/7; A. MKT. MHM. 211/6; A. MKT. NZD. 345/50

²⁸ BOA. İ. DH. 513/34921 1280 Ra. 18/ 2 Eylül 1863; A. MKT. MHM. 277/8 1280 R. 1/ 15 Eylül 1863

²⁹ Ömer Şen, “Osmanlı Devleti'nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834–1870)”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum Ve Ekonomi*, S. 10, Temmuz 1997, ss. 125–133, s. 127

³⁰ A. MKT. MHM. 211/6, A. MKT. NZD. 345/50

³¹ Saydam, a.g.e. s. 99

Özellikle Kafkas muhacirlerinin Ruslara karşı kullanılması yönünde İngiltere'nin dahi teşviki söz konusudur.³² Bu sebeple Kafkasyalı muhacirler, Rumeli taraflarında sınır güvenliği açısından toplu halde; Anadolu'da ise hem iç güvenlik, hem de yeni güç öbekleri oluşmaması için dağınık vaziyette iskân edilmeye çalışılmıştır.

Tam bu noktada belirtmek gerekir ki, iskân sürecindeki sorunların temel sebeplerinden birisi, muhacirlerin yüzyıllardır alıştıkları kabile yaşamının, devletin merkezîyetçi yapısı ile tezat teşkil etmesidir. Memleketlerindeki gibi burada da kabileler halinde yaşamaları istenmemekte; mahalli idarelere "muhteliten"(karışık olarak) iskânları emredilmektedir. Ancak muhacirlerin alıştıkları yaşam tarzından kolay vazgeçmemeleri beklenen bir tavidir. Asayiş ve kontrol sorunlarına yol açacağı endişesi ile bu durum, belgelere, mizaçlarındaki "huşûnet" (haşinlik/saldırganlık)in "meskûn" (yerleşik) ve "müstahsil" (üretici) durumuna gelmeleriyle kaybolacağı, gibi ifadeler şeklinde yansımaktadır.³³

Bu endişe ve beraberindeki tutum karşısında muhacirlerin bir kısmının geri dönüş çabasında olduğu görülmektedir. Devlet, burada çeşitli yöntemlere başvurmak durumunda kalmıştır. Bunların başında, yerinden ayrılanlara artık yardım edilmeyeceği hususu gelir. Ayrıca belirlenen bölgelerinde iskânları için zor kullanılması durumunda, bu muhacirlerin mizaçları gereği karşılık vereceklerinden de çekinilmektedir. Ancak sorunun esas kaynağının, bu toplulukları idare eden kabile başları olduğu ifade edilmiştir. Meselenin çözümü olarak, reis takımının diğerlerinden ayrılması, her türlü problemin halledilmesi ve kesin iskânlarının sağlanması olacağı fikri ağırlık kazanmıştır.³⁴

Her ne kadar muhacirlerin karışık bir biçimde, yani dağıtılarak iskânları söz konusu olsa da, bu daima yerli halkın arasına karıştırılmak suretiyle olmamakta; farklı göçmen topluluklarının bir arada iskân edilmeye çalışıldığı da görülmektedir. Kırım muhacirlerinin Manisa civarındaki Balıca bölgesinde iskânlarına dair belge buna iyi bir örnektir. Söz konusu vesikada arazinin tarifi yapılırken, "muhâcirîn-i Çerâkîse(Çerkes muhacirleri)den merhume Kamertab Hatun" ifadesi geçmekte ve adı geçen kişinin bölgede toprağı olduğu anlaşılmaktadır.³⁵ Bir başka belgede ise, Kamertab Hatun'un Çerkes muhacirlerinden ve Bizduh beylerinden Talistan Bey'in maiyyetinden olup Manisa sancağı Yayaköy sakinlerinden iken vefat ettiği

³² Habiçoğlu, a.g.e. s. 104

³³BOA. A. MKT. NZD. 327/78 1277 R. 2/ 18 Ekim 1860; A. MKT. MHM. 192/82, A. MKT. UM. 470/16

³⁴ A. MKT. UM. 470/16. Kafkas kavimlerinin sosyal yapısında köleliğin yeri ve Osmanlı Devleti'nin bu konudaki tutumu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Tavkul, "Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı", *Bilig*, S. 17, Bahar 2001, ss. 33-52

³⁵ BOA. A. MKT. 456/7 1277 Ş. 5/ 16 Şubat 1861

ve terekesinin dava konusu olduğu belirtilmiştir.³⁶ Kamertab Hatun'un Yayaköy'de ikamet edip buraya yakın Ballica'da arazi sahibi olması ve bu kişinin bir beyin maiyeti olması, bölgede yerleşmiş Çerkesler olduğuna işaret etmektedir. Kısacası, daha önceden burada var olan Çerkes muhacirleri, yerleşik konuma geçmişler ve bunların olduğu bölgeye bazı Kırım muhacirleri iskân edilmeye çalışılmıştır.

Yine benzer bir örnekten Çerkes muhacirlerin, dağıtılmalarına rağmen akrabalık ilişkilerini devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Buna göre, Aydın sancağında ikamet eden Çerkes Mehmed Bey'in vefatı üzerine, terekesi kardeşleri ile arasında taksim edilmiştir. Bu taksimattan faydalanan bir kardeşi, Manisa'da yaşayan Mehmed Reşid Ağa olup belgede kendisinin Çerkes muhacirlerinden olduğu belirtilmektedir.³⁷

Aksi yönde örnekler olmasına rağmen, Kafkas muhacirlerinin kabileler halinde değil dağıtılarak yerleştirilmesi hususunda ısrar edilirken, Kırım'dan gelen muhacirler için aynı yöntemin uygulanmadığı görülmektedir. Mesela, 350 kişilik Kırım muhacirlerine Manisa şehir merkezinde "50 bâb"(kapı) hane inşa etme girişimi, bunların toplu halde iskânlarında bir sakınca görülmediğini ortaya koyar.³⁸ Bunda, muhtemelen, Kırımlıların Anadolu Türkleri ile olan dil ve gelenek benzerliği³⁹ ve dolayısıyla adaptasyonda pek fazla sorun yaşamamış⁴⁰ olmaları etkili olmalıdır.

Devletin bütün çabalarına rağmen, yerleşimi tamamlanan bazı muhacirlerin, bir süre sonra ülke sınırları içinde başka yerlerde iskânlarını talep etmeleri sıkça rastlanan bir durumdur. Bu talebin gerekçesi çoğunlukla bölgeye uyum sağlayamamaları ya da yakınlarının bulunduğu sair mahallere gitme arzusu şeklinde ifade edilmiştir. Muhacirlerin çok zorlu şartlarla geldikleri ve birçoğu için bazı zorlukların halen devam ettiği kabul edilebilir. Ancak burada -en azından bazı bölgeler için- çevreye uyum sağlayamamak anlamına gelen, yörenin "*âb u hevâsıyla imtizâc edememe*"(suyuna ve havasına yani çevre şartlarına uyum gösterememe)nin klişe bir tabir olduğu ve altında diğer sebeplerin olabileceği ihtimali bulunmaktadır. Çöl bölgelerine, bataklıklara yahut iklim şartlarının zor olduğu yerlere iskân edilenler

³⁶ BOA. A. MKT. 218/16 1277 Za. 2/ 12 Mayıs 1861. Sonradan terekenin talipleri artmış, kocası ve amcaoğulları arasındaki dava 1862'ye kadar sürmüştür. Bu bilgiler ışığında, erken dönemde gelip iskân edilen muhacirlerin sisteme adapte oldukları söylenebilir. Bkz. BOA. A. MKT. UM. 513/27 1278 R. 29/ 3 Kasım 1861; A. MKT. UM. 544/67 1278 Ş. 29/ 1 Mart 1862; A. MKT. UM. 554/58 1278 L. 15/ 15 Nisan 1862.

³⁷ BOA. A. MKT. MHM. 239/21 1279 M. 22/ 20 Temmuz 1862, söz konusu diğer kardeşlerin bir kısmı Aydın sancağında bir kısmı ise Manisa sancağında ikamet etmektedirler.

³⁸ İ. DH. 513/34291, A. MKT. MHM. 277/8

³⁹ Kırım Türklerinin Anadolu ve Rumeli Türk kültürü ile ayrınıtı sayılabilecek bazı ananevi özelliklerde bile benzerlikleri için bkz. Mehmet Uludemir, "Eskişehir Kırım Göçmenlerinin Şeramazan Geleneğinin Anadolu'daki Benzerleri", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV. ss. 413-422, Ankara 1987

⁴⁰ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 44; Cuthell, a.g.t.

için bu haklı bir gerekçedir. Zira, iklime uyumsuzluk konusunda en çok şikâyet Suriye, Halep, Adana gibi bölgelere yerleştirilenlerden gelmiştir.⁴¹ Ancak Saruhan sancağı gibi ılıman Akdeniz ikliminin hâkim olduğu, sulak ve münbit bir yöre için, bunun bir bahaneden ibaret olduğu iddia edilebilir. Nitekim belgelerin çoğunda geçtiği şekliye aynı muhacirler, özellikle Rumeli taraflarında iskân edilen yakınlarının yanına gitmeyi arzu etmektedirler.⁴²

Yönetim umumiyetle bu yöndeki talepleri dikkate almaktaydı. Mesela, 1868 yılında Saruhan sancağından ayrılmak isteyen yaklaşık 150 kişilik bir Abaza topluluğunun İznik'e gitme talebine olumlu cevap verilmiştir.⁴³ Başka bir örnekte ise, muhacirlerin talepleri dikkate alınmış ancak sadece yer değiştirmelerine müsaade edilerek, istedikleri bölgeden farklı bir yer gösterilerek sorun çözülmeye çalışılmıştır. Buna göre, uyum sağlayamayarak telef oldukları gerekçesini öne süren ve Varna tarafındaki akrabalarının yanında iskân edilmek isteyen muhacirler için, talep ettikleri bölgede yeteri kadar iskân mahalli olmadığından, bunların gerek görülürse İzmir sınırları dâhilinde başka bir yere iskân olabilecekleri belirtilmiştir.⁴⁴

Muhacirlerin, iskân için belirlenen yerlerinden ayrılmalarında önemli bir sebep de bu toplulukların kabileler arası ya da kabile içi çekişmeler yaşamalarıdır. Örneğin, Adigelerden 283 kişilik bir grup Denizli'de iskân edilmesine rağmen, sonradan Manisa'da Süleyman Paşa Çiftliği'nde 1.150 dönümlük bir arazide yerleştirilmiştir. Bu değişimin gerekçesi, adı geçen topluluğun bölgedeki diğer muhacirlerle arasındaki husumet olarak gösterilmiştir.⁴⁵

İskân işlerinde meydana gelen aksamalarda bazı göçmenlerin gayri meşru işlere bulaşmalarının payı büyüktür. İskân bölgelerinde tutunamayan göçmenlerden bir kısmı başka yerlere giderken bir kısmı da geçinebilmek için hırsızlık ve eşkıyalık gibi yollara başvurmaktadır.⁴⁶ Bu gibi durum-

---

⁴¹ Georgi Chochiev, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler (Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)", *Kebikeç*, S. 23, 2007, ss. 407-456, s. 411

⁴²BOA. A. MKT. NZD. 354/13 1277 Za. 18/ 28 Mayıs 1861; A. MKT. UM. 463/43, A. MKT. MHM. 222/38 1277 Z. 3/ 12 Haziran 1861; A. MKT. MHM. 223/92 1277 Z. 22/ 1 Temmuz 1861; A. MKT. UM. 504/65 1278 R. 3/ 8Ekim 1861; A. MKT. UM. 510/9 1278 R. 21/ 26 Ekim 1861; A. MKT. NZD. 393/38 1278 B. 18/ 19 Ocak 1862; DH. MHC. 1/6, İ. ŞD. 1375/2 1285 S. 25/ 17 Haziran 1868

⁴³ İ. ŞD. 1375/2

⁴⁴ DH. MHC. 1/6

⁴⁵ Bu husumetin sebebi Kafkas toplumlarındaki sınıflı yapıdır. Osmanlı ülkesine geldikten sonra da bu yapının devam etmesini isteyenlerle diğerleri arasında problemler yaşanmaktadır. Kabile reislerinin, köleler ile aynı bölgede eşit haklara sahip olarak yaşamaya karşı çıkmaları ve tahakkümlerini devam ettirmek istemeleri bazılarının yer değiştirmesine sebep olmaktadır. Abdullah Temizkan, "Kafkasya Muhacirlerinin Denizli'de İskânı". *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli 2007, ss. 285-289, s. 286

⁴⁶ Saydam, a.g.e. s. 140

ların önüne geçebilmek amacıyla bazı yasal düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre, 1869 yılında yayınlanan bir kanunla, silah taşıma ruhsatı olmayanların silahlarına el konulacaktır. Böylece silah güvencesi ile gayr-i meşru işlere tevessül edenlere engel olunacağı hedeflenmiştir.⁴⁷

Kalıcı iskânların gecikmesinde çok çeşitli sebepler olduğu gibi, bazı muhacir gruplarının istismarı da söz konusudur. Kimileri iskâna kadar verilecek olan yevmiyelerinin devam etmesi için iskâna yanaşmamaktadır. Yevmiyeleri kesilip iskâna zorlanmaları durumunda ise devleti yine Rusya'ya geri dönmekle tehdit etmektedirler.⁴⁸

Yukarıda verilen örneklerle paralel olarak Anadolu'nun pek çok yerinde benzer sorunlar görülmekteydi.⁴⁹ Bu konuda, devlet adına bir nevi özeleştiriyi de içinde barındıran şekilde, Amasya mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Bey'in 1864 yılında merkeze gönderdiği rapor⁵⁰ çok önemlidir. İskân sürecinde yaşanan olumsuzlukları bütün açıklığıyla göz önüne seren rapor özetle şöyledir:

"Bazı yerlerde evler halk yardımıyla yapılmakta, bazı yerlerde de "ötekine berikine" sipariş edilmektedir. Tarla diye boz ve kıraç yerler gösterilip bu halde aileler yalnız başlarına bırakılıp gidilmektedir. Bununla "iş bitti ve muhacirler yerleşti" denilerek İstanbul'a mazbatalar gönderilmekte ve kendilerine rütbe, nişan ve takdirler verilmektedir. Hâlbuki böylece muhacirlerden bir yerde 50 hane yerleştirilmiş ise çok ileri gidilmeyip ertesi sene bakıldığında sadece 25 hane kaldığı görülmektedir. Ötekiler ise ya havasının uymaması yüzünden vefat etmiştir ya da başka bir yere göç etmişlerdir. Verilen tahsisatın yetersizliğinden ve "can her şeyden önce gelir" düşüncesiyle, hasat mevsimine kadar verilecek yevmiye ile bir süre daha idare edip yevmiyesi kesildiğinde başka sancaklarda oturan ve rahat eden tanıdıklarının yanına ansızın göç etmektedir. Ancak kendisine yevmiye verilmediğinden sancak sancak dolaşarak telef olup gidecektir. Bir takımı ise geçinebilmek için akla gelebilecek her türlü fenalığı yapmakta ve beldelerin asayişini ihlal etmektedir. Ayrıca tarla diye gösterilen yerin ziraate elverişsizliği veya, boş zannedilen yerin daha sonra sahibinin ortaya çıkmasına karşılık muhacire yeni yerler verilmemektedir.

⁴⁷ Şen, a.g.m. s. 130

⁴⁸ Saydam, a.g.e. s. 132

⁴⁹ Saydam, a.g.e.; Chochiev, a.g.m.; Cuthell, a.g.t.; Mehmet Yılmaz, *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996; Ramazan Göktepe, *Kırım Savaşı Sonrasında Osmanlı Basınında Kafkasya Ve Kırım Göçleri*, Niğde Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2007, s. 61,62; Hilmi Bayraktar, "Kırım Ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göçler Ve İskânlar (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22 Güz 2007, ss. 405-434; Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)", *Bilig*, S.45, Bahar 2008, ss. 45-72

⁵⁰ Saydam, a.g.e. s.139-142.

Muhacir kabilelerinin memleketlerinde sahip oldukları vahşi adetlerini burada terk etmemeleri, kabile ileri gelenlerinin burada da bu adetleri devam ettirmek istemeleri başka bir sorundur. Beylerin kabile halkı üzerindeki tahakkümü ve istismarı, yevmiyelerine el koyması, maiyetlerinin beyin insafına kalması onları "açlık ve çıplaklığa" sürüklemektedir. Hür olanlar da bu durumlara tahammül edemeyip "beşer-onar hane dağılıp sefalete maruz kalmaktadır". Kaçamayan köleler de "açlık ve çıplaklıktan" hayatını kaybetmektedir.

Diğer bir önemli husus ise iskân memurlarının durumudur. Bunlar "liyakatsiz ve hamiyetsiz" kişiler olup yolsuz işlere bulaşmakta, kabile reisleri ile anlaşmakta, ölümleri gizlemektedirler. Yerli ahali ise kendi vaziyetinin kötülüğünden misafirperverliğin gereğini yerine getirememekte, yer yer de sahipsiz ve düşün muhacirlere kötü muamele etmektedir.

Bütün bu sebeplerle yerleşti denilen muhacirlerin yaklaşık üçte biri hatta yarısı diğer bölgelere dağılmaktadır. Bu yüzden hazineden yapılan masraflar boşa gitmektedir. Bunun önüne geçmek için yerinde teftişle ne kadar muhacir iskân edildiği, ne kadar arazi üzerinde ve ne ölçüde üretime geçilebildiği, ölen-kalan tespitinin yapılması, harcanan paraların miktarı öğrenilip kaydedilmelidir."

Merkez, bu raporu dikkate alarak iskân işlerinde bir takım yeni düzenlemelere gitmiştir. 1870 yılında ise genel tabloyu görmek ve aksaklıkları gidermek amacıyla ülke çapında bir teftiş gerçekleştirilmiş; bazı müdahalelerde bulunulmuştur. Mesela, 1872 yılında Aydın/İzmir eyaletindeki muhacirin memuriyeti kaldırılmıştır.⁵¹

Yapılan Yardımlar

Muhacirlerin gelişlerinden kesin olarak iskân edilmeleri yahut kendilerine yetebilecek seviyeye gelmelerine kadar geçen sürede gerek devlet gerekse hayırseverler tarafından çeşitli yardımlar yapılmaktaydı. Yardımlar, henüz muhacirler kalıcı iskân bölgelerine gelmeden önce başlıyordu. Örneğin İzmir, Saruhan, Aydın ve Denizli sancaklarına sevk olunacak muhacirlerin İzmir'deki geçici ikametleri sürecinde hâsıl olacak ihtiyaçları için, mahalli memurların ve ahaliden bir kısmının nakit yardımında bulunduğu görülmektedir.⁵² Toplamda 32.612,5 guruşu bulan bu yardım, devletin isteği ile gazetelerde ilan edilmiştir. Böylece, diğerlerine örnek olması için teşvik edici bir yöntem uygulanmıştır. Ayrıca, Denizli ve Saruhan sancaklarına gönderilecek muhacirler için ulaşım vasıtası olarak at ve katır gibi hayvanların yanı sıra nakit olarak 12 bin kûsur guruş tahsis edilmiştir.⁵³

⁵¹ Saydam, a.g.e. s. 116; Şen, a.g.m. s. 131-132

⁵² BOA. A. MKT. UM. 335/95 1281 M. 30/ 5 Temmuz 1864; Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 189; Göktepe a.g.t. s. 28 ve 67

⁵³ Temizkan, *Denizli*. s. 287

Muhacirler, iskân edildikten sonra da memur kesiminin yardımları sürmektedir. Mesela, Sauhan'da meclis azaları (liva ve/veya kaza meclisleri) ve bazı memurların yaptığı yardımlarda hem nakit para, hem de hayvan bulunmaktadır. Bunların açıklamasının bulunduğu belgeler kaymakam tarafından merkeze gönderilmiştir. Başkent de durumdan memnuniyetini bildirmiş ve yine yardım yapanların gazetelerde yayınlanmak suretiyle onurlandırılmasını istemiştir.⁵⁴

Halk tarafından yapılan yardımlar da muhacirlerin iskân sürecinde önemli bir katkı sağlıyordu. Muhacirlerin bir an evvel ev sahibi olmaları ve üretici konuma geçmeleri haddizatında meselenin büyük bir kısmının halli anlamına gelmektedir. Manisa'da muhacirlerin tarıma başlaması için gerekli olanların tedarikinde "hamiyet taraflarından akçe ve hayvanat cem' olunarak bunların zirâat ve hırâsetleri için yedlerine i'ta..."(hayırseverler tarafından toplanan para ve hayvanlar, üretim yapmaları için göçmenlere verilmiştir) olunmuştur.⁵⁵

Ev yapımı meselesinde de halkın yardımı söz konusudur. Örneğin, Manisa şehir merkezinde Kırım muhacirlerine yaptırılacak 50 hanenin inşası için, hane başına 3.000 guruştan toplam 150.000 guruş gerekmektedir. Muhacirlerden aile başına 250 guruş toplanacak olup geri kalan 137.500 guruş ise "ashab-ı servet ve zîkudret"(servet ve güç sahibi olanlar) tarafından karşılanacaktır. İstanbul, mahalli idareden bu yardımlar için bir zorlamada bulunmamasını istemiş, hayırseverlerin kendi istekleriyle bu yardımları yapacağını anlaşılması üzerine padişahın takdirini kazanmışlardır.⁵⁶ Görüldüğü üzere, yardımlar teşvik ve taltif edilerek bir anlamda toplum seferber edilmeye çalışılmıştır.

Ülke genelinde devlet ve halk tarafından muhacirlere yapılan yardımlardan başka dışarıdan, mesela İngiltere'den dahi yardım geldiği görülmektedir.⁵⁷ Ancak bu konuda farklı görüşlerin olduğunu da belirtmek gerekir. Şöyle ki, McCarthy'nin Marc Pinson'dan yaptığı aktarmada, halk Çerkes muhacirlerin talana meyillerinden çekinmekteydi. Buna rağmen onlar için bir de ödeme yapmak zorunda kalmaları da öfkelerine sebep olmaktaydı.⁵⁸

Muhacirlerin kalıcı iskânlarına kadar, günlük gıda ihtiyaçları, kişiler açısından yetersiz olmasına rağmen ülke genelinde büyük bir yekûn tutacak olan ekmek dağıtımı şeklinde karşılanmaktadır. Elllerinde "fukarâ pusulası"

⁵⁴BOA. A. MKT. MHM. 206/67 1277 B. 8/ 20 Ocak 1861; A. MKT. MHM. 205/71

⁵⁵ A. MKT. UM. 455/61

⁵⁶ İ. DH. 513/34921; A. MKT. MHM. 277/8

⁵⁷ Eren, a.g.e. s. 71-76

⁵⁸ McCarthy, a.g.e, s. 43

bulunanlara “*yevmiye yarımşar nân-ı azîz*”(günlük yarımşar ekmek) verilmesi genel bir uygulama olarak görülmektedir.⁵⁹

Muhacirlere devlet tarafından yapılan yardımlar, iskân edildikten sonra yerlerini terk etmeleri durumunda kesilmekteydi.⁶⁰ Yardımların dışında, muhacirler, vergi ve askerlik gibi devlete karşı yükümlülüklerden de muaf tutulmuşlardır. 1856 sonrası gelenlerin sayısı az olduğu için bu tarz muafiyetlerin on sene gibi uzun bir müddetle tanındığı görülmektedir. Ancak 1860’tan itibaren gelenlerin sayısındaki artışa paralel olarak harcamaların artması ve devletin içinde bulunduğu durum, muafiyet meselesinde karsız kalınmasına yol açmış ve nihayetinde 1864’ten itibaren öşür alınması, kısa süre sonra da ağnâm rûsûmunun (koyun vergisi) toplanması kararlaştırılmıştır.⁶¹

Devlet, bir yandan muhacirlere eğitim ve sıhhi hizmetler konusunda destek sağlarken bir yandan da cami yapımı başta olmak üzere, dini ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu.⁶² Ayrıca, kamu hizmetlerinin dışında, şahsi dini taleplerin karşılanmasında da devlet bir takım kolaylıklar sağlandığı yönünde örnekler mevcuttur. Mesela, Saruhan ve Denizli sancaklarında hac ibadetini ifa etmek amacıyla İstanbul’a giden bazı muhacirlerin, hazine-i hassa kumpanyasına ait vapurlarla taşınması teklif edilmişti.⁶³

Devletin Muhacirlere Bakış Açısı ve Geri Dönme Teşebbüsleri

Sultanın “halife” sıfatını kullanması, genel olarak Mısır’ın alınışına kadar geri götürülse de bunun siyasi açıdan belirgin bir şekilde kullanımı, 18. yüzyılın son çeyreğinde olmuştur. 1774 Kaynarca Anlaşması’nda, Müslüman Tatarların sultana dini yönden bağlılıklarını gösteren maddeyle, halifelik resmi olarak uluslararası siyasette ilk kez yer almıştır.⁶⁴ Bu tarihten sonra muhaceret işlerinde de halife sıfatının kullanıldığı görülmektedir. Hatta muhacirlerin memnun bir şekilde iskân edilmeden geri dönüşlerinin, “*halife/sultan*”ın itibarını zedeleyeceği düşünülmekteydi.

⁵⁹ BOA.C. DH. 261/13032 12 Ş. 29/ 10 Ocak 1865; A. MKT. NZD. 327/23; A. MKT. UM. 422/46; A. MKT. NZD. 327/78

⁶⁰ A. MKT. UM. 470/16; Saydam, a.g.e. s.134

⁶¹ Yardım ve muafiyetler konusunda geniş bilgi için bkz. Saydam, a.g.e. s. 153-184

⁶² Saydam, a.g.e. s. 176-184

⁶³ Buna karşın, muhacirler, yol ücretinin bir kısmını kendileri vermedikçe (herhalde ibadetin sıhhati açısından) vapura binmeyeceklerini ifade etmişlerdir. BOA. A. MKT. NZD. 409/84 1278 L. 7/ 7 Nisan 1862

⁶⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğusu*, Çev. Boğaç Babür Tuna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008, s. 437-438.

Bu bağlilik Küçük Kaynarca Anlaşması'nın 3. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre Kırım Hanlığı'nın Müslüman ahalişi ancak başka bir devlete tabii olmamak kaydıyla din ve mezhep işleri yönünden halifeye bağlı kalacaklardır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK 1988, s. 422-423,

Rus zulmünden kaçarak Osmanlı Sultanı ve İslam Halifesi olan padişaha sığınan muhacirlere, gereken şartların sağlanabilmesi, devlet için bir itibar meselesiydi. Bazı sancaklara yerleştirilmek üzere gönderilen ilk muhacir gruplarının iskânı ile alakalı olarak, bunlar hakkında: "...saltanat-ı seniyyeye dehâlet ederek bu cihetle millet-i İslâmiyyenin misafiri bulduklarından haklarında teshilât-ı mümkünenin icrası..."⁶⁵ (padişaha sığınmakla İslâm milletinin misafiri olan göçmenler hakkında mümkün olan kolaylıkların gerçekleştirilmesi) istenmiştir. Nitekim iskân sürecindeki aksamalara paralel olarak muhacirlerden bazılarının Rusya'ya geri dönme girişimleri başladığında, bunun "...namus-ı saltanat-ı seniyyeye..."⁶⁶ zarar vereceği endişesi hakim olmuştur.

Buna rağmen hicretlerinden kısa bir zaman sonra bazı muhacir toplulukları geri dönmekte ısrar etmektedir. Merkez ise bunların sorunlarına yine ülke içinde iskânları sağlanmak suretiyle çözümler aramaktadır. Mesela, İzmir valisinin Dâhiliye Nezaretine çektiği 22 Nisan 1861 tarihli telgraftan anlaşıldığı kadarıyla, Manisa'da iskân edilmiş Çeçen muhacirler Rusya'ya dönme teşebbüsü içindendirler. Bu tarihe kadar kadın ve erkek 500-600 nüfus İzmir'e gelmiştir. Halen de başka muhacirlerin gelmeye devam ettiği ifade edilmiştir. Ancak, Rusya konsolosundan, geri döndüklerinde kabul edilmeyecekleri yönünde cevap alındığı bildirilerek gitmelerine müsaade edilmeyeceği söylenmiştir. Bunun üzerine içlerinden bazıları Kars ve Muş sancaklarında iskân edilmek istediklerini, öncelikle masraflarını kendileri karşılamak suretiyle İstanbul'a gideceklerini bildirmişlerdir.⁶⁷ Fakat, durum merkez tarafından sert bir ikazla cevaplanmıştır. Sadareten İzmir valisi Osman Paşa'ya gönderilen telgrafta, Denizli ve Manisa taraflarından İzmir'e gelip, Rusya'ya geri dönme talebinde bulunan muhacirler hakkında ne yapıldığı sorulmaktadır. Ayrıca, bu durum hakkında vilayetteki uygulamaların yolsuz bir şekilde cereyan ettiği duyumunu alan merkez, bu konuda valiyi ciddi bir şekilde uyararak durumun düzeltilmesini ve muhacirlerin "hüsn-i iskân"larını istemiştir.⁶⁸ İki gün sonra valiye gönderilen bir diğer yazıda, merkezin meseleye bakışı daha teferruatlı olarak izah edilmiştir. Rusya'ya dönmek üzere 150 kişilik bir grubun dört gün önce İzmir'den ayrıldığı, kalanların ise artık iskân edilmesi gerektiği emredilmektedir.⁶⁹ Rusya'ya gitmek için Manisa'dan ayrılanlardan bir kısmının, İstanbul'a vardıklarında gitmelerine izin verilmeyip, akrabalarının bulunduğu Bolu

⁶⁵ A. MKT. UM. 420/23

⁶⁶ BOA. A. MKT. UM. 469/61 1277 L. 22/ 3 Mayıs 1861; A. MKT. UM. 466/95 1277 L. 11/ 22 Nisan 1861; A. MKT. UM. 470/16

⁶⁷ BOA. A. MKT. UM. 466/95 1277 L. 11/22 Nisan 1861

⁶⁸ BOA. A. MKT. UM. 469/61 1277 L. 22/ 3 Mayıs 1861

⁶⁹ BOA. A. MKT. UM. 470/16 1277 L. 24/ 5 Mayıs 1861

sancağı dâhilinde 25 hane 91 nüfus olarak yerleştirilmelerine karar verilmiştir.⁷⁰

Bundan başka, resmi makamlarca müdahale edilmeden, kendi istekleri ile uyum sorunlarına çevre dâhilinde çözüm arayan muhacirler de vardır. Örneğin, Manisa'da iskân edildiği halde yerlerine adapte olamayan bir Çeçen grubu, kaymakamın yanlarına verdiği memurlar eşliğinde yaptıkları incelemeler sonucunda Güzelhisar-ı Menemen'e tabi Tekke köyünde boş bir araziye beğenip buraya yerleşmeye karar vermiştir. Hatta memnuniyetlerini belirten bir adet hoşnûdiyetnâme takdim etmişlerdir.⁷¹ Bunların Tekke köyünde iskâna karar vermelerinden dört gün sonra merkezden bu yönde izin çıkmıştır.⁷² Ne var ki, bu gruptan da kopmalar yaşanmaya başlamıştır. Aynı yılın sonbaharında 42 hanelik bu grubun içinden Hoca Said ve Arslan'ın başını çektiği 32 hanelik bir grup, buraların "*ab u heva*"(su ve hava)sıyla uyum sağlayamadıkları ve telef oldukları gerekçesi ile Uzun Yayla ve Erzurum taraflarına nakledilmek istemişlerdir. Nakil masrafları kendilerine ait olmak üzere ve topluluğun geri kalanı için böyle bir uygulama yapılmamak kaydıyla gitmelerine izin verilmiştir.⁷³

Devletin geri dönüşlerle ilgili hassasiyetinin bazı gruplar tarafından kendi menfaatleri lehinde istismar edildiği görülmektedir. Bunlar geri dönmeyi bir tehdit unsuru olarak devlete karşı kullanmışlardır. Örneğin, Nogaylar, 1856-57'de gelen Kırım Tatarlarının ulemasına maaş bağlandığı, ileri gelenlerine nişan verildiği, ancak kendilerine böyle bir uygulama yapılmadığı için dönmeye karar verdiklerini bildirmiştir. Bu tehdit etkili olmalı ki, devlet tarafından Nogaylar için de maaş tahsisatı ve nişan tevzii gerçekleştirilmiştir.⁷⁴

Gerçekten de Kırım ve Kazan muhacirlerinin Osmanlı'nın gözünde farklı bir konumda olduğu görülmektedir. Bilhassa Kırım soyluları çoğunlukla İstanbul çevresi veya Trakya ile Batı Anadolu'nun şehirleşmiş alanlarında yahut önemli çiftliklerde iskân edilmekte ve itibarlı bir biçimde konumlandırılmaktadırlar. Bazı yerlerde bu gibi muhacirlere kaza müdürlüğü veya benzeri idari görevler dahi verilmektedir. Devlet bu tutumuyla muhacir gruplarının kontrolünde daha etkili olmayı tasarlamıştır.⁷⁵

⁷⁰ BOA. A. MKT. MHM. 222/38 1277 Z. 3/ 12 Haziran 1861

⁷¹ BOA. A. MKT. NZD. 350/58 1277 L. 21/ 2 Mayıs 1861

⁷² BOA. A. MKT. MHM. 217/94 1277 L. 25/ 6 Mayıs 1861

⁷³ BOA. A. MKT. UM. 510/9 1278 R. 21/ 26 Ekim 1861; Ayrıca başka belgelerde bu grup hakkında "Çerkes" ifadesi kullanılmıştır. Bunun sebebi Kuzey Kafkasyalıların tamamı için Ortadoğu'da bu tanımın kullanılmasıdır. Chochiev, a.g.m.

⁷⁴ Saydam, a.g.e. s. 136

⁷⁵ Cuthell Jr. a.g.t. s. 131-133. Aynı zamanda devlet, muhacirlerden farklı konularda da istifade etmektedir. Örneğin Rus ordusunda görev almış olanlara Osmanlı ordusunda da çeşitli rütbe-lerle görevler verilmektedir. Cuthell, a.g.t. s. 158; Saydam a.g.e. s. 123.

Muhacirlerin Kimlikleri ve Nüfusları

Osmanlı arşiv belgelerinde Kırım muhacirlerinin etnik kimlikleri için genellikle geldikleri yerlere vurgu yapılmakta (Orkapı, Bahçesaray, v.b.) kimi zaman da “Kırım Nogay”ı gibi ifadeler dikkat çekmektedir. Ancak “Tatar” şeklinde, etnik bir tanımlama göze çarpmamaktadır.⁷⁶ Kafkasya muhacirleri içinse Dağıstan muhaciri, Kafkas muhaciri gibi geldikleri yerler belirtilmekle birlikte, Abaza, Çerkes, Çeçen, şeklinde etnik tanımlamalar da kullanılmaktadır. Kafkasya'nın karışık etnik yapısı göz önüne alındığında arşiv belgelerinde zaman zaman boy ve kabile isimleri yer alsaydı bile, “Çerkes” ifadesi genellikle bu grupların hepsini barındıran bir tabir olarak görülmektedir.⁷⁷ Bunun yanında bazı bölgelere iskân edilmek üzere gönderilen muhacirler içinde Çeçenler, diğer Kafkasya göçmenlerinden ayrı olarak tanımlanmıştır.⁷⁸ Osmanlı arşiv belgelerinde yukarıda belirtilen nitelermelere sıkça rastlanmasına mukabil, Kafkasyalı muhacirleri etnik kimliklerine göre tasnif ederek, bunu net sayısal değerlerle göstermenin zorluğu hususunda Karpat'ın uyarısı önemlidir. Buna göre: “Çoğu kaynakta Çerkes ve Türk aşiretleri arasında ayırım yapılmıyor olsa da Kafkas bölgesinde Türkçe konuşan çok sayıda topluluğun yaşadığı dikkate alınmalıdır.”⁷⁹

Söz konusu muhacirlerle ilgili belgelerde bilhassa, Çeçen ve Çerkesler ile ilgili, dikkat çeken bir başka nokta da topluluk liderlerinden bazılarının “Naip” ve “Hoca” gibi dini unvanlar taşımalarıdır.⁸⁰ Bu durum, Kafkasya'nın Rusya'ya karşı verdiği mücadelenin sembolü haline gelen “Müridizm” hareketinin Kafkas halkları üzerindeki etkisiyle açıklanabilir.

1850'lerde başlayan ve Kırım Savaşıyla ivme kazanıp 1864'te zirveye ulaşan Kafkas göçleri ile Osmanlı sınırları dahiline ve Anadolu'ya ne kadar muhacir geldiğini kesin olarak tespit etmek neredeyse imkansızdır. Bunun en önemli sebebi ise iskân edilebilen muhacirlerin sayılarını gösteren defter cinsinden toplu kaynakların olmaması veya henüz ortaya çıkmamasıdır. Uzun bir zamana yayılan göç süreci içinde pek çok muhacirin hayatını kaybetmesi, sürekli yer değiştirmesi veya geri dönmesi gibi faktörler de bu veri yetersizliğinin temel sebeplerindendir. Burada ancak mevzu bahis göç hareketinin büyüklüğünü göstermesi açısından bazı araştırmalara yansıyan tahmini sayılar verilmekle yetinilebilir.

⁷⁶ Esasen Tatar kelimesini Ruslar kullanmakta olup Kırımlılar kendilerini Kırım Türkleri olarak tanımlamaktadırlar. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*. s. 109

⁷⁷ Kafkasya toplulukları ve Çerkeslerin birbirleri ile olan bağları ve farklılıklarının genel bilgisi için bkz. Habiçoğlu, a.g.e. s. 26-45

⁷⁸ BOA. A.MKT. NZD. 327/23, 1277 Ra. 28/14 Ekim 1860.

⁷⁹ Karpat, *Etnik Yapılanma*, s. 164; Chochiev, a.g.m.

⁸⁰ BOA. A.MKT. NZD. 327/23, 1277 Ra. 28/14 Ekim 1860; A.MKT. NZD. 327/78 1277 R. 2/18 Ekim 1860

Buna göre; Saydam'ın 1856-1876 arasındaki dönem için tahmini 1.000.000-1.200.000 kişidir.⁸¹ Aynı dönem için İpek, 600.000 ile 2.000.000 kişi arasında bir tahmin yapmaktadır.⁸² Her iki araştırmada da bunlardan ne kadarının Kafkasyalı, ne kadarının Kırimlı olduğu belirtilmemiştir. Yine Fisher de net sayılara ulaşamamakla birlikte, yalnızca 1855-1866 yılları arasında 500.000-900.000 kadar Müslüman'ın Rusya'dan göç etmiş olabileceğini belirtmiştir.⁸³ Karpat ise 1859-1879 yılları arasında -çoğu Çerkes olmak üzere- 2.000.000 Kafkasyalının topraklarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığındığı ve bunlardan 1.500.000 kişinin iskân edilebildiği yönünde bir varsayım öne sürmektedir.⁸⁴ Habiçoğlu, 1858-1865 yılları arasında 493.000 Kuzey Kafkasyalının Osmanlı topraklarına göç ettiğini iddia etmektedir.⁸⁵ Ancak bu araştırmalardan hiç birinde -haklı olarak- Anadolu'da ne kadar Kafkas kökenli muhacirin iskân edilebildiği yönünde bir ifade bulunmamaktadır. Bu vurguyu yapan, tespit edebildiğimiz tek yazar olan Barlas'a göre ise, Kırim Savaşı'ndan sonraki dönemde Anadolu'nun dört bir yanına yerleşen Kafkasyalı muhacirler 565.000 kişidir.⁸⁶

1877 SONRASI KAFKASYA GÖÇLERİ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Türklerin göç tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Zira bu savaş, ortaya çıkan trajik tabloların yanı sıra, özellikle Balkan coğrafyasında meydana getirdiği siyasi değişikliklerle, büyük demografik hareketlerin başlangıcı olmuştur. Savaş yıllarında Rusların işgal ettiği bölgelerde, bilhassa Bulgar ve Kazak çetelerinin Müslüman halk üzerinde kurduğu baskı, daha o tarihlerde büyük katliamlara ve göçlere sebebiyet vermiştir. Doksanüç Harbi sonrası imzalanan Berlin Anlaşması, yalnızca Osmanlı'nın Avrupa'da geniş topraklar kaybetmesine yol açmamış; burada yaşayan Müslümanları da yeni kurulan Balkan devletlerinin egemenliği altına sokmuştur. Berlin Anlaşması ile yeni kurulan devletlerdeki Müslümanların hakları, çeşitli maddelerle hukuken koruma altına alınmıştır. Ancak ulus-devlet olma yolunda ilerleyen başta Bulgaristan olmak üzere yeni Balkan idareleri bu hukuku tanımayan bir siyaset takip etmişlerdir. Bu sebeple savaş sırasında göç edenlerin bir kısmı sonradan geri dönmüş olsalar da baskılar göçün yıllarca devam etmesine yol açmıştır.⁸⁷

---

⁸¹ Saydam, a.g.e., s. 91

⁸² İpek, Göçler, s. 40

⁸³ Fisher, a.g.e., s.171-191

⁸⁴ Karpat, Etnik Yapılanma, s. 170

⁸⁵ Habiçoğlu, a.g.e. s. 48

⁸⁶ Cafer Barlas, *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, s. 362

⁸⁷ Ayrıntıları için bkz. İpek, *Rumeli'den*; İpek, *Göçler*; Erkan, a.g.e.; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*; Koyuncu, a.g.t.; Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, C. 1, S. 2, 2006, ss. 237-272; Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.I-II-III, TTK, Ankara 1989; Bilal Şimşir, "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk*

Bunun yanı sıra Kafkasya Müslümanlarının da harp esnasında Osmanlı güçlerini desteklemeleri veya Ruslara karşı ayaklanmalar çıkarmaları yüzünden, savaş Rus galibiyetiyle sonuçlanınca bu topluluklara göç etmekten başka çare kalmamıştır.⁸⁸

Muhacirlerin İskânı

1850'lerden sonra kitlelerle ifade edilen göç hareketlerinin Osmanlı Devleti'ne muhacir iskânı hususunda tecrübe kazandırdığı bir gerçektir. Lakin ön görülemeyecek kadar büyük kalabalıkların kısa bir süre içinde sınırlardan içeri girmesiyle, daha savaşın yıkımı tamir edilemeden yeni masrafların çıkması ve vasıflı kadro ihtiyacı göz önüne alınacak olursa, bu iskân sürecinin de çok zorlu geçtiğini tahmin etmek zor olmasa gerektir.

Doksanüç Harbi'nin hemen akabinde devlet, muhacirlerin nasıl iskân edileceklerine dair "*İskân-ı Muhacirin Talimatnamesi*"ni yayımlamıştır.⁸⁹ Talimatnamenin hükümleri ana hatları ile şöyledir:

- Muhacirlerin iskân edildikleri yerleri terk etmeleri katiyen yasaktır.
- Gönderildikleri yerlerde, muhacirler hakkındaki bilgiler defterlere kaydedilecek ve bu defterler, Muhacirin-i İdare Komisyonu'na gönderilecektir.
- İskâna kadar iâşe olarak, 10 yaşından küçüklere 100 dirhem, büyük- lere yarım kıyye ekmecek verilecek, zengin olanlara ise verilmeyecektir.
- Köy ve kasabalara 10 haneye bir hane düşecek şekilde muhacir misafir edilecektir. Buralardaki boş miri ya da vakıf arazilerine yerli halkın yardımıyla 2-3 göz odalı evler yapılacaktır.
- Ayrıca halk, muhacirler alışana kadar tarlaların sürülmesine de yardım edecektir.
- Tapular aileye mahsus olarak verilecekti. Anne- baba yoksa büyük kardeş küçüklerin reşitliğine kadar vesayet edecektir.
- Muhacirlerin tarıma başlayabilmeleri için öküz, tohumluk, alet ve edevat verilecektir.
- İskân edilecekleri bölgeler illaki köy olmayabilecek, şehir ve kasabaların da kenarlarında mahalleler teşkil edilebilecektir.
- Şehre iskân edilecekler mümkün mertebe, meslek ehli veya hocalık rüştüne sahip olmalıdır.

Varlığı Sempozyumu Bildirileri, TTK, Ankara 1985, ss. 47-66, s. 47-52; Ömer Turan, *The Turkish Minority In Bulgaria (1878-1908)*, TTK, Ankara 1998, s. 119-155, Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s. 33-43

⁸⁸ Habıçoğlu, a.g.e., s. 148-150; Erkan a.g.e.,s. 17-22

⁸⁹ Erkan, a.g.e. Ek-1; İpek, *Rumeli'den*, s. 159-162

- Belirtilen yerlerde iskânı kabul etmeyenler, kendilerine yetebildikleri takdirde, misafir oldukları kaza ve çevresinde çiftlik ve saire alabilecekti.

Bununla birlikte muhacirlerin yoğunlaştığı bazı vilayetlere yönelik “*talimat-ı mahsusa*” (özel talimat)lar gönderilmiştir.⁹⁰

Yukarıda görüldüğü üzere devlet, iskân sürecinin sorunsuz yürümesi ve göçmenlerin mağdur edilmemesi gayesiyle, gereken tedbirleri almakta ve bunu mevzuat haline getirmekteydi. Ancak bunların uygulamaya geçirilmesi kolay olmamıştır. Önceki göçlerde boş arazilerin şenlendirileceği düşüncesi, bu dönemde yerini müsait yerleşim alanı bulma sıkıntısına bırakmıştı. Zira sınırların daralması ve nüfusun artması sonucunda, azalan boş topraklar yeni problemleri de beraberinde getirmişti. Bu kadar kalabalık grupların iskânı için arazi tahsisi yetkilileri düşündürmekteydi. Daha önceki tecrübeyle sabitti ki, özellikle Kafkasyalılar üçer beşer hane olarak farklı bölgelere gönderilmeye razı olmuyorlardı. Bu defa Kafkasya cihetinden gelenlerin yanı sıra 1850’lerden sonra Rumeli’de iskân edilen Çerkes vb. gruplar, muhacirlerin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Ancak 1860’tan sonra boş arazilerin bir kısmına toplu halde muhacirler iskân edilmiş ve peyderpey gelenler de bunlara eklenmişti. Bu durumda yeni iskân mahalleri ihdas edilmesi gerekiyordu. Mirî çiftlikler bu iş için uygundu, lakin nasıl değerlendirileceği konusunda sıkıntılar vardı. Önce bunların satılarak elde edilecek gelirin muhacirlerin masrafları için kullanılması fikri, gelirin gideri karşılamayacağı sebebiyle benimsenmedi. Buna karşılık eğer muhacirler buralara iskân edilebilirse hem yer problemi halledilecek, hem de ileride elde edilecek vergi gelirleri hazineye büyük katkı sağlayacaktı.⁹¹ Bu sebeple muhacirlerin miri çiftliklere iskânı yönünde kara verilmiştir. Bunun için gereken masraf menafi sandıklarından karşılanacaktır. Birkaç gün sonra da bunların denetlenmesi amacıyla müfettiş görevlendirilmiştir.⁹²

Muhacirler, 1877’ye kadar genellikle köylerde veya kırsal arazide iskân edilirken, Doksanüç Harbi’nden sonra ise, daha kalabalık kitlelerin iskânı lazım geldiğinden, şehir ve kasabalardaki boş arazilere de yerleştirilmişlerdir.⁹³

Doksanüç Harbi’nden önce gelen göçmenlerin varlığının, yeni gelenler üzerinde kısmen de olsa bir etkiye sahip olduğu öne sürülebilir. Şöyle ki, kimi Çerkes toplulukları, kendilerine yerleşmeleri için gayet müsait yerler gösterilmesine rağmen, buralardan pek de farklı bir özelliği olmayan başka

⁹⁰ Adil Adnan Öztürk, “Rumeli’den Aydın Vilayetine Yapılan Göçler ve Aydın Vilayetine Gelen Rumeli Muhacirinin İskân ve İdareleri Hakkında Talimat-ı Mahsusa” *Ç.T.T.A.D.*, c. 3, s. 9, (1999–2000), ss. 123–131

⁹¹ BOA. BEO. AYN.d. 813 (Aydın H. 1295-1296), s. 115; BOA. İ. ŞD. 45/2438 1296 Ca. 18/ 10 Mayıs 1879, İpek, *Rumeli’den*, s. 181–182

⁹² Ayniyat. s. 140

⁹³ Yılmaz, a.g.m. s. 595–597

yerlere iskân edilmekte ısrarcı davranmışlardır. Bazı belgeler dikkatle incelendiğinde bu ısrarın gerekçesi tahmin edilebilmektedir. Örneğin, savaşın hemen ardından Saruhan sancağına gelen 150 hanelik bir Çerkes grubu, ısrarla Süleyman Paşa Çiftliği'nde iskân edilmeyi talep etmiştir.⁹⁴ Önceki örneklerde, 1860'lı yıllarda burada Kafkas göçmenlerinin iskân edildiği belirtilmişti. O halde, muhacirlerin bazılarının –bir şekilde- yakınları ile irtibatı kesmedikleri ve aynı mahalde iskân edilmek için uğraştıkları varsayımı da göz ardı edilmemelidir.

Doksanüç Harbi sonrası gelen muhacirlerin iskânında önemli bir husus da yeni köylerin kuruluş şeklidir. Bu köylerin bir kısmı, eski yerleşim birimlerine muhacir iskânı ile yeni bir "*karye ittihaz*"(köy haline getirme) edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bir kısmı ise yerleşimin olmadığı belli bir mevkide muhacirlerin iskâna karar vermesinin ardından oluşan yerleşimin, köy statüsünde tescil edilmesiyle oluşmuştur. Burada köylerin kuruluşundaki bürokrasi dikkat çekicidir. Ele aldığımız belgelerde, göçmen toplulukları arazileri satın alarak buralarda hane inşa etmişlerdir. Müteakiben merkez-taşra muhaberesi süratle gerçekleştirilmiş; hemen ardından imam ve muhtar tayini ile bunların mühürleri hazırlanıp gönderilmiştir. Bütün bunlardan farklı olarak devletin, üzerinde yerleşim olup ta ev inşa edilemeyen ünitelerin de köy statüsü kazanmasına müsaade ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıdaki ifade, özellikle bu şekilde kurulan köylerin kuruluş sürecinde izlenen yolu göstermesi açısından çok önemlidir:

*"...ham arazi üzerine ebniye(binalar) inşâsıyla karye teşkili(köy oluşumu) kanûnen evvel emirde iradetü's-seniyye-i hazret-i pâdişâhînin istihâline mütevakkıf(padişahın iznine bağlı) olduğu halde muhacirîn ile aşâir(aşiretler) ve kabâilin (kabileler) iskânınca suhûlet (kolaylık) olmak için bunların haneleri bilâ te'hîr inşâ(sonradan inşa edilmesi) ile müceddeden(yeniden) teşekkül edecek karye ve mahallelerin..."*⁹⁵

Bu durum, genel bir uygulama haline gelmiş olmalıdır ki, bazı Çerkes köylerinin kuruluşu da benzer şekilde olmuştur.⁹⁶

İskân sürecinde yaşanan aksamalarda devlet otoritesine itaat edilmemesi önemli etkenlerden biridir. Sert mizaçları ve savaşa yatkınlıkları sebebiyle, Çerkeslerden bir yandan askeri alanda faydalanmaya çalışılırken, diğer yandan bazılarının iç güvenliğe zarar verdiklerine dair pek çok örnek mevcuttur.⁹⁷ Çerkeslerin saldırgan tutumları, değişik meselelerde bazen

⁹⁴ Ayniyat, s. 30/ 2. madde

⁹⁵ BOA. İ. ŞD. 101/6009 1307 L. 29/ 18 Haziran 1890; ŞD. 1386/15 1307 Za. 11/ 29 Haziran 1890; DH. MKT. 1748/90 1307 Z. 20/ 7 Ağustos 1890

⁹⁶ Örnek olarak, Manisa Mahmudiye köyünün kuruluş hakkındaki belgelere bakılabilir. BOA. ŞD. 1402/13 1316 Ra. 16/ 4 Ağustos 1898; DH. MKT. 2101/110 1316 R. 19/ 6 Eylül 1898

⁹⁷ Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 61; Chochiev, a.g.m.;

tepki bazen de kanunsuzluk şeklinde ortaya çıkmıştır. Mesela, hali vakti yerinde olanlara dahi tayinat verilmesi, resmi makamlarca engellenmek istenmiş, bunun üzerine Salihli ve Alaşehir kasabalarındaki Çerkesler, tepkilerini göstermek için tren istasyonları etrafında bazı saldırılarda bulunmuşlardır. Bunların silahlarından arındırılmaları için kolluk kuvvetlerinin devreye girmesi düşünülüyse de daha büyük sakıncalara yol açabileceği için bu yola başvurmadan vazgeçilmiştir.⁹⁸ Bunun yanında, kimi muhacirlerin ikamet ettikleri bölgelerin dışında da eşkıyalık yaptığına dair örnekler mevcuttur.⁹⁹

Ekseriyetle, Çerkeslerin saldırgan tavırları gündeme gelse de bazı bölgelerde, çevreden gelen saldırılarla mağdur edilen Çerkesler de olmuştur. Mesela, 1891 yılında Manisa kazası dahilinde, daha sonradan köy haline dönüşecek olan ve bir grup Çerkesin ekili hale getirdiği araziye, komşu Karaağaçlı köyünden kimseler tarafından mütecaviz hareketlerde bulunmuş ve bu, şikâyet konusu olarak gündeme gelmiştir.¹⁰⁰

Devlet, gerek asayişini sağlamak, gerekse iskân sürecini tamamlayabilmek açısından muhacirlerin yerlerinden ayrılmalarını tasvip etmemektedir. Zaten ülke içi dolaşımda devlet kontrolü hakimdir¹⁰¹ ve aynı kontrol muhacirler üzerinde de sıkı sıkıya tatbik edilmektedir. Örneğin, 1879 Nisan'ında Suriye ve Arabistan taraflarından ellerinde herhangi bir izin belgesi olmaksızın vilayetler arası hareket eden bazı Çerkes muhacirlere yetkililerce müdahale edilmiştir. Niyetlerinin iskân olmadığını beyan etmelerine rağmen bunların başka bir yere hareket etmeden, geldikleri yere iadelerine karar verilmiştir.¹⁰²

Muhacirlerin Sorunları ve Yapılan Yardımlar

1878'in bahar ve yaz ayları muhacirler için zor bir dönem olmuştur. Rumeli'den gelen Çerkes ve diğer muhacirler iskân edilemediklerinden dolayı sefalette olduklarını belirterek bir an evvel iskânlarının tamamlanması, kendilerine tayinat verilmesi, uygun bir iş bulunması gibi talepler içeren

---

Oktay Özel, "Migration and Power Politics: The Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No. 4, pp.477-496, July 2010;

⁹⁸ İpek, *Rumeli'den*, s. 182

⁹⁹ BOA. DH. MKT. 2718/40 1327 M. 3/ 25 Ocak 1909: Gönen kazası Balcılar karyesi Çerkes muhacirlerinden Sefer adlı kişi adamlarıyla birlikte, Manisa dâhilinde "şekavet" (eşkıyalık) halinde iken "isti'man" (teslim olma) talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine üst makamlardan hangi şartlarda affının uygun olacağı sorulmuştur.

¹⁰⁰ BOA. DH. MKT. 1848/58 1308 Z. 2/ 9 Temmuz 1891

¹⁰¹ Ülke içi dolaşım yabancılara olduğu kadar yerli ahaliye de belli kurallar dâhilinde izne bağlıydı. Bu dolaşım için, mürûr tezkeresi adı verilen belgeler düzenleniyordu. 18. ve 19. da ülke içi dolaşım hakkında bkz. Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 21 S. 33, A.Ü. DTCF. 2003, ss. 105-124

¹⁰² Ayniyat s. 128, 132

dilekçeler vermişlerdir.¹⁰³ Taşradan yükselen bu şikayetler karşısında merkez ise ekseriyetle yerel idareleri uyarmakla yetinmiştir.¹⁰⁴

Doksanüç Harbi'nin hemen sonrasındaki yığılma ile bu tür sorunların ilk etapta çözülememesi normal karşılanabilir. Ancak 1887 yılında dahi halen muhacirler arasında çok fazla fakir, yetim ve amelmande(çalışamaz, iş göremez halde) bulunduğunu belirten taşra yöneticilerinin, vekâletten bunlar için para istedikleri görülmektedir.¹⁰⁵ Kimi zaman da bu gibi durumlar karşısında, mahalli idarenin kendi çözümlerini üretmeye çalıştığına rastlanmaktadır. Örneğin, 1890 yılında Aydın valisi, vilayetteki muhacirlerin arasında hâla yetim, dul, kimsesiz, sakat ve fakir birçok kişinin olduğundan bahsederek merkezden yardım talep etmeksizin, kendisi harekete geçmiştir. Manastır'da gördüğü şekilde muhacir evleri yapılabileceğini ifade ederek, Alaşehir'de 18, Tire'de 44 kişinin barındığı muhacirhaneler inşa ettirmiştir. Tire'deki muhacirhaneler, şehrin kenarında olup İhsaniye adıyla bir mahalle teşkil edilmiş, imamı ve muhtarı atanmıştır.¹⁰⁶

Muhacirlerin perişanlığının giderilmesi için izlenen bir diğer yol da yardım kampanyaları düzenlemektir. Örneğin, 1879 Temmuz'unda Aydın vilayeti, başkentin isteği üzerine geniş katılımlı bir yardım kampanyası tertip etmek için hazırlıklara başlamıştır. Buna göre, her hanenin alabileceği, tanesi birer kuruştan kuponların hazırlanması düşünülmüştür. Böylece "15 bin guruş" kadar gelir edilmesi planlanmıştır. Hazırlığa Recep ayında başlanması da Ramazan öncesi bir hazırlık olabileceğini akla getirmektedir.¹⁰⁷ Muhtemelen bunda, Müslümanların dini hassasiyetlerinin yüksek olduğu bir zamanda daha fazla gelir elde edilebileceği düşüncesi etkili olmuştur.

Bunlardan başka muhacirlerin birtakım ihtiyaçlarının karşılanmasında devlet ve yerli halkın yardımları dışında, kendi kurdukları vakıfların devreye girdiği görülmektedir. Bu konuda Kafkas muhacirleri, Osmanlı ülkesinde 1880-1881 yıllarından başlayarak 119 vakıf kurmuşlardır. Bunların çoğu cami yapımı amacıyla tesis edilmiştir.¹⁰⁸

Savaşın hemen ertesinde, muhacirlerin devletten bir başka beklentisi de muafiyetlerin belirlenmesidir. Yerel idareler, muhacirlerin isteği üzerine üst makamlara, vergi ve askerlik konusundaki muafiyetlerin nasıl olacağını, daha önceden Kırım ve Kafkasya'dan gelenlerin geniş muafiyetlerini de hatırlatarak sormaktadır.¹⁰⁹ Ancak bazı örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, devlet muafiyetler için belirlenen sürenin aşılması konusunda pek müsamahakâr değildir. Mesela, Manisa'da bulunan bir grup Bulgaristan ve Şarkî

¹⁰³ Ayniyat, s. 19, 21, 29/ 1. ve 2. maddeler, 33/ 2. madde, 37

¹⁰⁴ BOA. DH. MKT. 1324/89 1295 L. 17/ 14 Ekim 1878

¹⁰⁵ BOA. DH. MHC. 7/22 1305 S. 16/ Kasım 1887

¹⁰⁶ BOA. ŞD. 1386/16 1307 Z. 2/ 20 Temmuz 1890

¹⁰⁷ BOA. ŞD. 1378/30 1296 B. 26/ 16 Temmuz 1879

¹⁰⁸ Hasan Yüksel, " Kafkas Göçmen Vakıfları", *OTAM*, S. 5, 1994, ss. 475-490, s. 488

¹⁰⁹ BOA. ŞD. 1378/34 1296 Ş. 15/ 4 Ağustos 1879

Rumeli muhaciri iskânlarının henüz tamamlanmaması hasebiyle muafiyetlerinin uzatılmasını talep etmiştir. Askerlik şubesinin cevabında, yükümlülüğün yerine getirilmesi için toprağa bağlanmak gibi bir şart olmadığı belirtilmiştir. Buna göre, hicretlerinin üzerinden 6 yıl geçenler yaşları tuttuğu takdirde askere alınacaklardır.¹¹⁰

Doksanüç Harbi Sonrası Gelen Muhacirler ve Kafkas Kökenlilerin Tespiti

Konumuz açısından Doksanüç Harbi sonrası gerçekleşen göç hareketlerinin ayrı bir yeri vardır. Şöyle ki, yukarıda görüldüğü üzere 1850'lerden sonra, Kafkas kökenli toplulukların Anadolu'ya göçleri, doğrudan Kafkasya üzerinden yahut Kırım'dan gerçekleşmişti. Gelen muhacirlerin önemli bir bölümü Osmanlı'nın Avrupa topraklarında iskân edilmişlerdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisi ile yine Kafkasya'dan göçler olmakla birlikte, bu büyük demografik hareketin ağırlığı Rumeli olmuştur. Önceden bu topraklara yerleşmiş olan Kırım ve Kafkas muhacirleri ise Balkan Müslümanları ile birlikte bu yeni göçün öznesi konumuna gelmişlerdir.¹¹¹ Ancak, Balkanlar üzerinden gelen muhacirlerin hangilerinin Kafkas kökenli olduğunun tespiti zordur. Zira, belgelerin bir kısmı, bu konuda aydınlatıcı bilgiler vermekte ise de bütün belgeler için aynı durum söz konusu değildir. Burada örnek olması açısından birkaç belgenin incelenmesinde fayda vardır.

Örneğin, Kasım/Aralık 1877 ile 19 Ocak 1892 arasındaki dönemde İstanbul'a gelen ve kayıt altına alındıktan sonra vilayetlere sevk edilen muhacirleri gösteren bir defterin özetindeki bilgiler aşağıdaki gibidir¹¹²:

¹¹⁰ BOA. DH. MKT. 1525/24 1305 Za. 16/ 25 Temmuz 1888

¹¹¹ İpek, *Rumeli'den*; İpek, *Göçler*; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*; Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ülküsal, a.g.e.

¹¹² BOA. Y. A. Hus. 255/64-6 1309 C. 23/ 24 Ocak 1892 künyesi ile verilen belgede defter özeti- nin başlığı şöyledir:

"93 senesi Teşrin-i sani ibtidasından 307 senesi Kanun-ı sani'si 7. gününe kadar Dersaadet'e bil-vürud sebt-i defter kılınan muhacirinin vilâyâta sevk olunan ve Dersaadet'te kalan ve doğrudan doğruya Rumeli ve Anadolu-ı şahaneye geçen muhacirinin miktarını mübeyyin hülâsa defterdir"

Halbuki özetin verildiği asıl defterde muhacirlere ait detaylı bilgilerin olması kuvvetle muhtemeldir. Yine de bu belge, Doksanüç Harbi sonrası gelen göçmenlerin nüfus miktarına yönelik önemli bir kaynaktır. Bu verilere göre, 1877-1892 yılları arasında gelen muhacirlerin toplam miktarı 800.000 kişiye yaklaşmıştır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, şu an için göçmenlere dair eldeki defter nevinden toplu kayıtlar dahi bir bütünlük arz etmemektedir. Zira, Yıldız'ın çalışma konusu ettiği ve ortaya çıkarılması dahi bu alanda büyük takdiri hak eden bir defterde, muhacirlere ait son derece kıymetli bilgiler yer almaktadır. Maalesef ki, defter sadece belli vilayetlere münhasır olup buraların da bütün birimlerine yönelik değildir. Adı geçen defter için bkz. Berat Yıldız, *Emigrations From The Rus-*

Tablo-1
Yıllara Göre İstanbul'a Gelenler

Yıl	Gelen Muhacirlerin Nüfusu
Teşrinsani 1293 - 17 Teşrinsani 1294	178.389
18 Teşrinsani 1294 - Şubat 1295	100.000
1296	20.763
1297	13.898
1298	23.098
1299	33.941
1300	13.748
1301	13.522
1302	13.365
1303	12.084
1304	10.108
1305	11.753
1306	28.451
Mart 1307 - 7 Kanunsani 1307	22.220
Toplam	495.339

Tablo-2
İstanbul'a Uğramadan Doğrudan Vilayetlere Geçenler

Geldikleri ve gittikleri yerler	Nüfusları
Selanik, Dedeğaç, Tekfurdağı iskelelerinden Anadolu cihetine gidenler	70.000
Varna ve Bergos'tan Samsun ve Sinop ve Trabzona doğrudan doğruya gidenler	55.000
Hüdavendigar ve Selanik vilayetleri mülhakatında iskân olmak üzere gidenler	27.000
Edirne canibine gidenler (takribi)	70.000
Sohum muhacirlerinden olup doğrudan doğruya Samsun ve Çarşamba taraflarına gidenler (takribi)	50.000
Toplam	272.000

Tablo-3
Vilayetlere Dağıtılanlar

Yıl	Gittikleri Yer	Nüfus
Teşrinsani 1293 - 17 Teşrinsani 1294	Anadolu ve Rumeli	178.389
18 Teşrinsani 1294 - Şubat 1295	Anadolu ve Rumeli	100.000
"	Hüdavendigar Vilayeti	107.130
"	Mülga Karesi Vilayeti	35.000
"	Aydın Vilayeti	12.500
"	Selanik Vilayeti	5.525
"	Trabzon Vilayeti	1.700
"	Kastamonu Vilayeti	6.990
"	Konya Vilayeti	6.251
"	Suriye Vilayeti	399
"	Beyrut Vilayeti	65
"	Edirne Vilayeti	13.027
"	Adana Vilayeti	11.181
"	Dersaadette kalan	18.101
Toplam		495.258

Yukarıdaki resmi kaynaklı veriler incelendiğinde, gelen muhacirlerden ne kadarının Kafkasya kökenli olduğunu anlamak mümkün değildir. Yalnızca, Sohum'dan yaklaşık olarak 50.000 kişinin geldiği tespit edilebilmektedir.

Oysa, İstanbul'dan taşraya sevk edilen göçmenlere ait bilgiler veren kısa dönemli cetvel¹¹³ veya sevk jurnallerinde¹¹⁴ muhacirlerin nereden geldikleri daha net biçimde ifade edilmektedir. Bunlara göre, Rusya Müslümanları Balkan muhacirlerine göre sayıca çok daha az olmakla birlikte, ağırlıklı olarak Batum, Dağıstan, Kafkasya, Kazan ve Kırım gibi yerlerden geldikleri anlaşılmaktadır.

Ancak, bazı taşra kaynaklı resmi yazışmalarda, Rumeli'den gelen muhacir gruplarından -en azından bazılarının- etnik kimliklerine vurgu yapıldığı görülmektedir. Örnek olarak, Aydın vilayetine ait yazışmaların toplandığı bir defterde, Rumeli muhacirlerinden bazıları "Çerkes", "Çerakise/Çerkesler" gibi ifadelerle tanımlanmaktadır.¹¹⁵

¹¹³ BOA. Y.A.Hus. 255/64 lef-4 1309 C. 23/ 24 Ocak 1892

¹¹⁴ BOA. DH. MHC. 12/53-3; DH. MHC. 12/53-4; DH. MHC. 12/54-19; DH. MHC. 12/56; DH. MHC. 13/11-2; DH. MHC. 13/11-6; DH. MHC. 13/11-7; DH. MHC. 13/11-10; DH. MHC. 13/11-13; DH. MHC. 13/11-17; DH. MHC. 13/11-28; DH. MHC. 13/11-34; DH. MHC. 13/11-40; DH. MHC. 13/11-42; DH. MHC. 13/12; DH. MHC. 13/14-4; DH. MHC. 13/14-7; DH. MHC. 13/16-5; DH. MHC. 13/16-8; DH. MHC. 13/16-11; DH. MHC. 13/18-1; DH. MHC. 13/18-8; DH. MHC. 13/19-7; DH. MHC. 13/19-9; DH. MHC. 13/19-10; DH. MHC. 13/20-3; DH. MHC. 13/20-6; DH. MHC. 13/22-3; DH. MHC. 13/22-5; DH. MHC. 13/22-9; DH. MHC. 13/22-10; DH. MHC. 13/22-11; DH. MHC. 13/22-12; DH. MHC. 13/22-15; DH. MHC. 13/24-1; DH. MHC. 13/27-2; DH. MHC. 13/27-4; DH. MHC. 13/27-29; DH. MHC. 13/27-35; DH. MHC. 13/27-37; DH. MHC. 13/31-8; DH. MHC. 13/31-12; DH. MHC. 13/32-1; DH. MHC. 13/35-8; DH. MHC. 14/4-46; DH. MHC. 14/5-13; DH. MHC. 14/54

¹¹⁵ BOA. BEO. AYN.d. 813 (Aydın H. 1295-1296)'dan:

Bu örnekler, göç ve iskânı konu edinen yerel ölçekli çalışmaların önemi göstermektedir. Şöyle ki, göçlerin belli bir yerleşim birimiyle sınırlanması ve kaynak gruplarının çeşitlendirilerek ayrıntılı biçimde incelenmesi ile daha net verilere ulaşılabilecektir. Benzer çalışmaların ülkenin her yeri için yapılması durumunda genel tablo ortaya çıkacaktır.

SONUÇ

18. yüzyılın sonlarından başlayıp 19. yüzyılın ortasından itibaren muazzam kitleler halinde Anadolu'ya gelen Kafkasya göçmenleri, gerek anavatanlarında, gerek göçleri süresince, gerekse Anadolu'daki iskânları esnasında büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Göç eden nüfusun büyük bir bölümü, henüz Osmanlı topraklarına ulaşmadan veya kısa süre sonra hayatını kaybetmiştir. Yerleşimleri süresince de, bilhassa ekonomik ve sosyal problemlerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Nihayetinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan nüfus bileşenleri arasında yerlerini almışlardır.

Türkiye başta olmak üzere, özellikle Ortadoğu'da diasporik bir topluluk¹¹⁶ konumuna gelen Kafkasya kökenli halklar, Türkiye'nin iskân tarihinde büyük bir yer kaplamaktadır. Bugün Türkiye'nin istisnasız bütün bölgelerinde ve neredeyse hemen her ilde, Kafkasya muhacirlerinin kurduğu pek çok yerleşim birimi bulunmaktadır. Bunlar zaman içinde isim değişikliklerine uğramışlardır. Lakin, Kafkasya menşeli muhtelif topluluklarca meskun bu yerler, yine de çevrelerinde isimlerinin başına, özellikle "Çerkes" ibaresi getirilerek anılan yerler halini almışlardır.¹¹⁷

Manisa kazasına gönderilen 120 hanelik bir Çerkes grubuna iskân için boş arazi verilmesi gündeme gelmektedir. Ayniyat, s. 21; 20 Mayıs tarihli bir dilekçeden anlaşıldığına göre 12 nüfusluk bir Çerkes ailesi savaştan sonra gelmiş ve Manisa'ya yerleşmiştir. Ayniyat, s. 30 madde-1; 21 Mayıs tarihli kayıta 150 hanelik bir Çerkes muhacir grubu, Manisa dâhilindeki, Süleyman Paşa Çiftliği ile Adiloba, Tepecik ve Paşaköy karyeleri tarafında iskân talebinde bulunmaktadır. Ayniyat, s. 30 madde-2; 27 Mayıs 1878'de sancağa sevk olunmuş 400 hane Rumeli muhaciri Çerkes'in halen iskân edilemedikleri ifade edilmekte ve durumları hakkında bilgi verilmektedir. Ayniyat, s. 33 madde-2; v.d.

¹¹⁶ Yaşar Bağ, *Çerkeslerin Dünü Bugünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 186-191; Sevda Alankuş-Kural, "Diasporik Bir Topluluk Olarak Çerkesler", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 259-266; Seteney Shami, "Etnisite Kavramında Ayrılıklar Ürdün, Türkiye ve Kafkasya'da Çerkes Kimliği", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 267-285; Ridade Bidanuk, "Çerkes Kimliği ve Sürgün", *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Ed. Murat Paşu, İstanbul 2004, ss. 159-164; Ayhan Kaya, "Anadolu'da Çerkes Diasporası: Etnokültürel ve Siyasal Yapı", *Türkiye'ye Uluslararası Göç Toplumsal Koşullar-Bireysel Yaşamlar*, Ed. Barbara Pusch-Tomas Wilkoszewski, Çev. Mutlu Çomak-Özbatur, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, ss. 225-249

¹¹⁷ Bu konuda zengin bir literatür olup burada Kafkasya muhacirlerinin yerleşimlerinden bahseden bazı çalışmalar anılacaktır: İpek, *Rumeli'den*; İpek, *Göçler*; Mehmet Yılmaz, a.g.t.; B. Yıldız, a.g.t.; Bayraktar, *Bilig*; Bayraktar, *Türkiyat Araştırmaları*; Faruk Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1900) Karşılaştırmalı Yerli ve Göçmen Köyü Monografileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora

1850'lerde ivme kazanıp 20. yüzyıla kadar yoğun biçimde süren ve sonrasında günümüze dek azalarak olsa devam eden Kafkas göçlerinin ve göçmenlerinin, Anadolu'nun etnik, sosyal ve kültürel yapısına önemli derecede tesirleri olmuştur. Bu çerçevede, önce Osmanlı teb'ası, ardından Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Kafkasyalılar için tek tip bir profil çizmek doğru değildir. Elbette, bu topraklara göçleri, kimileri için 150 yıldan ötesine dayanan bu toplulukların, Türkiye'nin geçirdiği ekonomik, sosyal ve siyasi değişimlerden etkilenmemesi düşünülemez.¹¹⁸

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BEO. AYN.d. 813 (Aydın H. 1295-1296) (Ayniyat Defteri)

A. MKT. 218/16; A. MKT. MHM. 192/82; A. MKT. MHM. 205/71; A. MKT. MHM. 206/67; A. MKT. MHM. 209/65; A. MKT. MHM. 211/6; A. MKT. MHM. 217/94; A. MKT. MHM. 222/38; A. MKT. MHM. 223/92; A. MKT. MHM. 239/21; A. MKT. MHM. 277/8; A. MKT. NZD. 327/23; A. MKT. NZD. 327/78; A. MKT. NZD. 345/50; A. MKT. NZD. 350/58; A. MKT. NZD. 354/13; A. MKT. NZD. 393/38; A. MKT. NZD. 409/84; A. MKT. UM 422/46; A. MKT. UM. 335/95; A. MKT. UM. 420/23; A. MKT. UM. 422/46; A. MKT. UM. 455/61; A. MKT. UM. 456/7; A. MKT. UM. 463/43; A. MKT. UM. 466/95; A. MKT. UM. 466/95; A. MKT. UM. 469/61; A. MKT. UM. 470/16; A. MKT. UM. 504/65; A. MKT. UM. 510/9; A. MKT. UM. 513/27; A. MKT. UM. 544/67; A. MKT. UM. 554/58; C. DH. 261/13032; DH. MHC. 1/6; DH. MHC. 12/53-3; DH. MHC. 12/53-4; DH. MHC. 12/54-19; DH. MHC. 12/56; DH. MHC.

Tezi, Ankara 1978; Nilgün Kiper, *Resettlement Of Immigrants And Planning In Izmir During The Hamidian Period*, İzmir Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006; Ferhat Berber, *İmparatorluktan Cumhuriyete Manisa ve Göçler (1860-1960)*, Hacettepe Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010; Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV S. 1-4 Ekim 1953-Temmuz 1954, ss. 189-208; P. Alford Andrews, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1992

¹¹⁸ Bu konuda fikir verici bir okuma için başlıca eserler şöyle sıralanabilir: Jabaghi Baj, *Çerkesler Kökleri-Sosyal Yaşamları- Gelenekleri*, İtalik Kitaplar, Ankara 1999; *Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-Kültürel Değişme*, Kaf-der Yayınları, Ankara 1999; Yalçın Karadaş, *Çerkes Kimliği Türkiye'nin Sorunları*, Sorun Yayıncılık, İstanbul 2009; Yahya Kanpolat, *Reyhanlı İlçesinde Türkmen Aşiretlerinin Durumu ve Kuzey Kafkas Göçmenleri*, Ankara 1989; Tuncay Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskanı ve Uyum Problemleri*, Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006; Cahit Aslan, *Doğu Akdeniz'deki Çerkesler*, Adana Kafkas Kültür Derneği, Adana 2005 (Bu çalışma Avrupa Birliği tarafından desteklenerek Adana çevresindeki Çerkesler üzerinde anket usulüyle gerçekleştirilmiştir. Soruların ağırlığı Çerkeslerin kimlik algısı ve muhafazasına yöneliktir.)

Belgelerin tarihleri metin içinde kullanıldıkları ilk dipnotlarda gösterilmiştir.

13/11-2; DH. MHC. 13/11-6; DH. MHC. 13/11-7; DH. MHC. 13/11-10; DH. MHC. 13/11-13; DH. MHC. 13/11-17; DH. MHC. 13/11-28; DH. MHC. 13/11-34; DH. MHC. 13/11-40; DH. MHC. 13/11-42; DH. MHC. 13/12; DH. MHC. 13/14-4; DH. MHC. 13/14-7; DH. MHC. 13/16-5; DH. MHC. 13/16-8; DH. MHC. 13/16-11; DH. MHC. 13/18-1; DH. MHC. 13/18-8; DH. MHC. 13/19-7; DH. MHC. 13/19-9; DH. MHC. 13/19-10; DH. MHC. 13/20-3; DH. MHC. 13/20-6; DH. MHC. 13/22-3; DH. MHC. 13/22-5; DH. MHC. 13/22-9; DH. MHC. 13/22-10; DH. MHC. 13/22-11; DH. MHC. 13/22-12; DH. MHC. 13/22-15; DH. MHC. 13/24-1; DH. MHC. 13/27-2; DH. MHC. 13/27-4; DH. MHC. 13/27-29; DH. MHC. 13/27-35; DH. MHC. 13/27-37; DH. MHC. 13/31-8; DH. MHC. 13/31-12; DH. MHC. 13/32-1; DH. MHC. 13/35-8; DH. MHC. 14/4-46; DH. MHC. 14/5-13; DH. MHC. 14/54; DH. MHC. 7/22 1305; DH. MKT. 1324/89; DH. MKT. 1525/24; DH. MKT. 1748/90; DH. MKT. 1848/58; DH. MKT. 2101/110; DH. MKT. 2718/40; İ. DH. 513/34921; İ. ŞD. 101/6009; İ. ŞD. 1375/2; İ. ŞD. 45/2438; ŞD. 1375/2; ŞD. 1378/30; ŞD. 1378/34; ŞD. 1386/15; ŞD. 1386/16; ŞD. 1402/13; Y. A. Hus. 255/64 lef-6; Y.A.Hus. 255/64 lef-4

Araştırma Ve İnceleme Eserler

- AĞANOĞLU Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001
- ALANKUŞ-KURAL Sevda, "Diasporik Bir Topluluk Olarak Çerkesler", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 259-266
- ANDREWS P. Alford, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1992
- ASLAN Cahit, *Doğu Akdeniz'deki Çerkesler*, Adana Kafkas Kültür Derneği, Adana 2005
- AYDEMİR İzzet, *Göç Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, İstanbul 1989
- BAĞ Yaşar, *Çerkeslerin Dünü Bugünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001
- BAJ Jabaghi, *Çerkesler Kökleri-Sosyal Yaşamları- Gelenekleri*, İtalik Kitaplar, Ankara 1999
- BARLAS Cafer, *Dünü ve Bugünü İle Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999
- BAYRAKTAR Hilmi, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)". *Bilgi*, S.45, Bahar 2008, ss. 45-72
- BAYRAKTAR Hilmi, "Kırım Ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göçler Ve İskânlar (1869-1907)". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22 Güz 2007, ss. 405-434
- BERBER Ferhat, *İmparatorluktan Cumhuriyete Manisa ve Göçler (1860-1960)*, Hacettepe Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010

- BIDANUK Ridade, "Çerkes Kimliği ve Sürgün", *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Ed. Murat Paşu, İstanbul 2004, ss. 159-164
- CHOCHIEV Georgi, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler (Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)", *Kebikeç*, S. 23, 2007, ss. 407-456
- CUTHELL David Cameron Jr. *The Muhacirin Komisyonu: An Agent In The Transformation Of The Ottoman Anatolia (1860-1866)*, Columbia University 2005
- ÇİÇEK Nazan, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü(Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 64, S.1, 2009, ss. 57-88
- DERİNGİL Selim, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan'dan* ayrı basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991, ss. 435-442
- DOĞANAY Filiz, *Türkiye'ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi*, Ankara 1996, (ulaşım: <http://ekutup.dpt.gov.tr/yerlesim/doganayf/gocmen.html>, erişim: 06.03.2010)
- DÜZENLİ Tuncay, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskanı ve Uyum Problemleri*, Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006
- EREN Ahmet Cevat, *Türkiyede Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966
- ERKAN Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.
- FISHER Alan, *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Isis, İstanbul 1999
- GÖKTEPE Ramazan, *Kırım Savaşı Sonrasında Osmanlı Basınında Kafkasya Ve Kırım Göçleri*, Niğde Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2007
- GRIGORIANZ Alexandre, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Sabah Kitapları, İstanbul 1999
- GÜLSOY Ufuk, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1993
- HABİÇOĞLU Bedri, *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993
- HAYTA Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002
- İPEK Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara 1994
- İPEK Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006
- KANPOLAT Yahya, *Reyhanlı İlçesinde Türkmen Aşiretlerinin Durumu ve Kuzey Kafkas Göçmenleri*, Ankara 1989

- KARADAŞ Yalçın, *Çerkes Kimliği Türkiye'nin Sorunları*, Sorun Yayıncılık, İstanbul 2009
- KARPAT Kemal H., "Avrupa Egemenliği'nde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafder Yayınları, Ankara 2001, ss. 78-111
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara 2002
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010
- KAYA Ayhan, "Anadolu'da Çerkes Diasporası: Etnokültürel ve Siyasal Yapı", *Türkiye'ye Uluslararası Göç Toplumsal Koşullar-Bireysel Yaşamlar*, Ed. Barbara Pusch-Tomas Wilkoszewski, Çev. Mutlu Çomak-Özbatır, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, ss. 225-249
- KIRIMLI Hakan, "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2006, ss. 147-152
- KİPER Nilgün, *Resettlement Of Immigrants And Planning In Izmir During The Hamidian Period*, İzmir Teknoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006
- KOCACIK Faruk, *Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1900) Karşılaştırmalı Yerli ve Göçmen Köyü Monografileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1978
- KOÇSOY Şevket, *Türk Tarihi Kronolojisi, Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 39-232
- KOYUNCU Aşkın, *Balkanlarda Dönüşüm Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005
- KÖSE Osman, "Bulgaristan Eمارeti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, C. 1, S. 2, 2006, ss. 237-272
- KURANERCÜMENT, "Rusya'nın Kafkasya'yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti (1856-1878)", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995'ten ayrı basım*, İstanbul 1996, ss. 147-152
- LEWIS Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Tuna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008
- MCCARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998
- ÖZDEMİR Mehmet, *Endülüs Müslümanları-1*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006

- ÖZEL Oktay, "Migration and Power Politics: The Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No. 4, July 2010, pp.477-496
- ÖZTÜRK Adil Adnan, "Rumeli'den Aydın Vilayetine Yapılan Göçler ve Aydın Vilayetine Gelen Rumeli Muhacirinin İskân ve İdareleri Hakkında Talimat-ı Mahsusa" *Ç.T.T.A.D.*, C. 3, S. 9, (1999-2000), ss. 123-131
- PINSON Marc, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001
- SAYDAM Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Ankara 1997
- SEZER Hamiyet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 21 S. 33, A.Ü. DTCF. 2003, ss. 105-124
- SHAMI Seteney, "Etnisite Kavramında Ayrılıklar Ürdün, Türkiye ve Kafkasya'da Çerkes Kimliği", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 267-285
- ŞAŞMAZ Musa, "Immigration and Settlement of Abhasians in the Ottoman Empire on British Documents 1864-67", *OTAM*, S. 13 Yıl 2003, ss. 1-14
- ŞAŞMAZ Musa, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM*, S. 9 Yıl 1999, ss. 331-366
- ŞEN Ömer, "Osmanlı Devleti'nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834-1870)", *Dünü ve Bugünüyle Toplum Ve Ekonomi*, S. 10, Temmuz 1997, ss. 125-133
- ŞİMŞİR Bilal, "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri*, TTK, Ankara 1985, ss. 47-66
- ŞİMŞİR Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.I-II-III, TTK, Ankara 1989
- TAVKUL Ufuk, "Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı", *Bilig*, S. 17, Bahar 2001, ss. 33-52
- TEMİZKAN Abdullah, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, İzmir 2006, ss. 447-462
- TEMİZKAN, Abdullah, "Kafkasya Muhacirlerinin Denizli'de İskânı". *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli 2007, ss. 285-289
- TUNÇDİLEK Necdet, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV S. 1-4 Ekim 1953-Temmuz 1954, ss. 189-208
- TURAN Ömer, *The Turkish Minority In Bulgaria (1878-1908)*, TTK, Ankara 1998
- Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-Kültürel Değişme*, Kaf-der Yayınları, Ankara 1999

- ULUDEMİR Mehmet, "Eskişehir Kırım Göçmenlerinin Şeramazan Geleneğinin Anadolu'daki Benzerleri", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV., Ankara 1987, ss. 413-422
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK 1988
- ÜLKÜSAL Müstecib, *Dobruca ve Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966
- YALÇIN Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Ankara 2004
- YILDIZ Berat, *Emigrations From The Russian Empire To The Ottoman Empire: An Analysis In The Light Of The New Archival Materials*, Bilkent University The Department Of International Relations, Master Thesis, Ankara 2006
- YILMAZ Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhacir İskân Politikası", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, ss. 587-602
- YILMAZ Mehmet, *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996
- YÜKSEL Hasan, " Kafkas Göçmen Vakıfları", *OTAM*, S. 5, 1994, ss. 475-490.